

पुस्तकपरीक्षणे

चं. प्र. देशपांडे

' बिढार '

१.

भालचंद्र नेमाडे यांना साहित्य क्षेत्रातले, शिक्षणक्षेत्रातले वगैरे स्वतःचे अनुभव सांगायचे होते. अनुभवांच्या अशा जंत्रीनेही या क्षेत्रांवर आणि पर्यायाने सध्याच्या एकूण जीवनावर -- दिशाहीन हरवले जाण्यावर, गुणवत्तेचे महत्त्व न राहण्यावर आणि बुजबुजलेल्या आपमतलबीपणावर -- प्रकाश टाकता गेला असता. परंतु नेमाडे यांना असा सविस्तर आढावा घेणारे लेखन करावेसे वाटले नाही. किंवा स्वतःतल्या विचारवंतापेक्षा स्वतःतला कलावंत त्यांना अधिक महत्त्वाचा वाटत असल्यामुळे विचाराला कलेत सामावून घेण्याचे त्यांनी ठरवले असावे. याचा एक फायदा त्यांना होणार होता, तो असा की, कोणकोणत्या व्यक्ती, संस्था आणि अनुभव यांवर नेमाडे लिहित आहेत ते वाचकांना समजणार होते आणि त्या त्या गोष्टींच्या, नेमाड्यांच्या बुद्धीच्या आवाक्यापलिकडे राहिलेल्या बाजू कुणी सांगायचे ठरवले तर, 'अहो, ही कादंबरी आहे, आत्मचरित्र नव्हे ; या सगळ्या गोष्टी एका सर्जनशील कलाकृतीचे भाग म्हणून पाहा ' -- असे म्हणण्याची उदात्त सोयही उपलब्ध होणार होती. म्हणजे इतरांच्या बेजबाबदारपणाबद्दल सात्त्विक उमाळयाने लिहिणाऱ्या भालचंद्र नेमाड्यांनी स्वतः जरी काही बेजबाबदारपणे लिहिले तरी वाचकांनी, ' ही कादंबरी आहे ' असे म्हणून गप्प बसावे अशी रास्त अपेक्षा ठेवणे त्यामुळे शक्य होणार होते. म्हणून ' बिढार '.

त्यातही कादंबरीचा नायक ' चांगदेव पाटील ' म्हणजे स्वतः भालचंद्र नेमाडेच का, अशी शंका निर्माण करण्यासाठी स्वतःचा एक अनुभव ' सारंग ' हे पात्र तयार करून त्यांनी सांगितला आहे.

परंतु इतके करूनही एक कलात्मक प्रश्न नेमाड्यांना खातच राहिला : ही नुसती अनुभवांची आणि ताशेऱ्यांची जंत्री, कादंबरी म्हणून वाचण्यात काय प्रयोजन राहणार ? या सर्व गोष्टींना स्पर्श करणारा एक कलात्मक तडाखा सुरुवातीलाच मारला नाही तर हे एक रटाळ चोपडे तयार होणार. जातीयता, लाचखोरी, स्वार्थीपणा, तडजोडी -- या नेहमी लिहिल्या--चर्चित्या जाणाऱ्याच गोष्टी आपण लिहिणार आहोत. यात आपल्या अभिव्यक्तीतील हुशारीखेरीज आणखी नवीन विशेष काय राहणार ?

हा प्रश्न सोडवण्याचा मार्गही नेमाड्यांना सापडला. कादंबरीच्या सुरुवातीलाच त्यांनी चांगदेव पाटीलला (कादंबरीच्या नायकाला) एक भयानक आजार लावला -- मरणाच्या टोकापर्यंत नेणारा आजार. त्यातून त्याला हळूहळू सोडवून नंतर या गर्दीतून फिरवायचे म्हणजे या गर्दीला सततचे जाणवणारे असे एक कलात्मक परिमाण राहिल अशी योजना ठरवली.

चांगदेवचे आजारपण सुचणे ही या कादंबरीच्या कलात्मक प्रश्नांची सोडवणूक होती. गंमत अशी की, इतर सगळे तपशील अधिकाधिक जवळून आणि बिनदिक्कतपणे देणारे नेमाडे या आजाराचे तपशील मात्र सांगत नाहीत. आजाराचे नाव, लक्षणे, ट्रीटमेंट यांतल्या महत्त्वाच्या सगळ्या गोष्टी अंधारात ठेवतात. आजाराचे तपशील न सांगण्यात काही कलात्मक हेतू साध्य होतात ही सबब सांगता येण्यासारखी नाही. इतक्या जीव तोडून लिहिलेल्या सुरुवातीच्या भागात अशा एखाद्या आजाराबद्दलची माहिती जमवण्याच्या बाबतीतला नेमाड्यांचा आळशीपणा उघडा पडावा ही या कादंबरीच्या अपयशाची सुरुवातच. कारण अर्थात उघडच आहे. बाकी कादंबरी खरी (?) असली तरी हा आजार खोटाच आहे. लेखकाने वाचकांसाठी तयार केलेला हा एक सापळा आहे. (पुढे ते, आपण असा एक सापळा तयार केला होता, हेही विसरून जातात ही गोष्ट वेगळी.)

२.

साडेतीनशे पृष्ठांच्या या कादंबरीची पहिली जवळजवळ नव्वद-ब्याणव पृष्ठे या आजाराच्या अस्तित्वाने व्यापलेली आहेत. आणि आश्चर्य म्हणजे आजाराचा हा भाग या कादंबरीचा अंगभूत भाग नसूनही, आणि एक क्लृप्ती म्हणून नेमाडे हा भाग लिहित असूनही हाच भाग उत्कृष्ट लिहिला गेला आहे. कारण या भागात, उद्वेग, चडफड यांना विशेष स्थान नाही. नेमाड्यांना हा भाग खूपच जाणीवपूर्वक लिहावा लागला आहे आणि लेखक म्हणून असलेल्या सर्व शक्ती एकवटून ते हा भाग लिहू शकलेले आहेत. चांगदेवची मनःस्थिती, तगड्या-निरोगी बालपणाची पार्श्वभूमी, नातेवाईक, मित्र, डॉक्टरांशी असहकार्य आणि जगण्याच्या इच्छेपासूनही अलग होण्याची एकूणच प्रक्रिया नेमाडे फार समर्थपणे हाताळू शकलेले आहेत. परंतू मुळातच नेमाड्यांना या भागाचे महत्त्व कळलेले नसल्याने, चांगदेव आजारातून बरा होताच त्याला ते आपल्या ताब्यात घेतात आणि इतक्या कडेलोटाच्या अवस्थेपर्यंत गेलेला हा माणूस पुढे कादंबरीभर नेमाडपंथी रोजनिशीचे आयुष्यच जगताना दिसतो. दुर्दैवाने नेमाडे यांना लेखक म्हणून या रोजनिशीचेच अप्रूप असल्याचे दिसून येते. आजारपणातल्या चांगदेवच्या प्रचंड जाणिवा अडगळीत टाकल्या जातात आणि गुणवत्ता-गंडाने, प्रामाणिकपणा-गंडाने आणि हुशारीने युक्त एवढाच चांगदेव उरतो.

लेखकाने एक कलात्मक युक्ती म्हणून काही भाग लिहावा आणि ती युक्ती त्याच्यावरच उलटून तोच भाग महत्त्वाचा ठरावा आणि पुढचा खास म्हणून लिहिलेला भाग फिका पडावा -- ही एक विचित्र घटना ' विदार ' मध्ये घडलेली आहे.

३.

यानंतर आता अर्थातच कादंबरीच्या पुढच्या भागाचा विचार करायचा आहे. यात लक्षात घेण्यासारखी पहिली महत्त्वाची गोष्ट ही की नेमाडे यांची सहानुभूती, न्यायभूमिका ही नेहमी चांगदेवबरोबरच राहते आहे. ' आपल्या अपूर्ण-अर्धवट पध्दतींनी एका अनुभवजंजाळातून बरेवाईट परिणाम भोगत जाणारे व्यक्तिमत्व संपूर्णपणे उघडे पाडत जावे ' असा कलात्मक शक्तीचा अलिप्तपणा नेमाडे बाळगू शकलेले नाहीत. कारण तसा त्यांचा उद्देशच नाही. चांगदेवबरोबरच अत्यंत चेतवपूर्ण रीतीने भालचंद्र नेमाडेही वावरताना जाणवतात. इतकेच नाही, तर चांगदेवच्या मुखवट्याआडून ते स्वतःच्या प्रतिक्रिया नोंदण्यात रस घेत आहेत असे जाणवत राहते. पूर्वी कधीतरी या गोष्टी नेमाड्यांच्या स्वतःच्या आयुष्यात घडून गेलेल्या असाव्यात आणि त्या वेळचे संताप, चीड, उद्वेग, चडफड हे त्यांच्या मनात अजूनही ताजे असावेत -- त्याचे त्यांना फार महत्त्व वाटत असावे -- व म्हणूनच ते सर्व सामावून घेण्यासाठी ही कादंबरी लिहिण्याचा उद्योग त्यांनी केलेला असावा असे जाणवत राहते. कादंबरीचा मूळ उद्देश असा थिल्लुर असल्याने अनुभवाचे विस्तृत क्षेत्र आणि चमकदार हुशारी यांचा भरपूर प्रत्यय येऊनही वाड्मयीन महात्मतेच्या पातळीला ही कादंबरी पोचत नाही. नुसत्या बटबटीतच नव्हे, तर काही वेळा बेजबाबदार मतप्रदर्शनाच्या पातळीवर हे लिखाण राहते. या कादंबरीत मेलेला राजा म्हणजे ' चांगदेव ' असून 'इंद्रदत्त' म्हणजे स्वतः नेमाडे आहेत. (सुरुवातीचा हुशार संदर्भ पाहावा. त्या संदर्भाचे हे असे होऊन बसावे हे या कादंबरीचे मोठे अपयश आहे.)

४.

बेजबाबदार मतप्रदर्शनाचे एक उदाहरण म्हणून या कादंबरीतले ' रत्नागिरीकर ' हे पात्र पाहण्यासारखे आहे. हे पात्र म्हणजे (कै.) चिं.त्र्यं.खानोलकर यांचे कादंबरीतील रूप आहे असे अनेक तपशीलांमुळे जाणवते. हे सर्व तपशील हुबेहूब घेण्यात, ही गोष्ट निश्चितपणे वाचकांच्या लक्षात यावी, हाच उद्देश आहे. कोकणातली खानावळ बंद करून खानोलकर मुंबईला आले होते. त्यांचे साहित्य वाचकांपुढे ठेवण्यात ' मौज प्रकाशन गृह ' या विशिष्ट प्रकाशन संस्थेचाच महत्त्वाचा वाटा आहे. ' सत्यकथेचा कंपू ' जो म्हणतात, त्यातल्या अनेक लेखक-टीकाकारांनी खानोलकरांना डोक्यावर घेतलेले आहे. (दुसऱ्याही अनेकांनी त्यांना प्रतिभावान लेखक मानलेले आहे. नेमाडे म्हणतील की, हा त्या बुवाबाजीचाच परिणाम आहे. परंतु असल्या शब्दाशब्दीतून काय निष्पन्न होणार ?) हे सर्व तपशील नावे बदलून वा वगळून जसेच्या तसे या कादंबरीत ' रत्नागिरीकर ' या लेखक - पात्राविषयी वापरण्यात आलेले आहेत.

चिं.त्र्यं.खानोलकर हे आपल्या लेखनाच्या नादामुळे युनिव्हर्सिटीतल्या त्यांच्या नोकरीच्या कामाबद्दल बेफिकीर राहत होते का, हे मला माहीत नाही. तरी हे खरे आहे असे मानून नेमाड्यांची त्या बाबतीतली चीड एक वेळ समजून घेता

येईल ; परंतु विशिष्ट प्रकाशकांनी आणि टीकाकारांनी विनाकारण चढवत नेलेला लेखक अशा प्रकारे जी रत्नागिरीकरची मांडणी केली गेली आहे, ती निश्चितच आक्षेपार्ह आहे. त्यात पुन्हा ही ' कादंबरी ' असल्याने केवळ दोनचार ताशेरे मारून नेमाडे पुढे जाणार.

जर कादंबरीत व्यक्त झालेली ' रत्नागिरीकर ' या लेखकाची वासलात नेमाडे यांचे खानोलकरांच्या साहित्याबद्दलचे मत व्यक्त करित नसेल, तर मग खानोलकरांबद्दलचे तपशील वापरायचा उद्देश काय ? (खानोलकरांचे साहित्य हे नुसते 'हुशार' साहित्य नाही, हे इथे जाताजाता नमूद करणे आवश्यक आहे. खानोलकरांचे साहित्य निकृष्ट का आहे, हे सांगण्याचा नेमाड्यांनी प्रयत्न करून पाहिला तर जरा बरे होईल !)

वर दिलेल्या उदाहरणा सारखे ' प्रामाणिक ' मतप्रदर्शन या कादंबरीत जागोजाग विखुरलेले आहे.

५.

चांगदेव स्वतः आयुष्यात अनेक तडजोडी करताना दिसतो. आपल्याला सुखकारक ठरलेल्या माणसांबद्दल अनुकूल आणि सहानुभूतीने बोलणे, त्रासदायक ठरणाऱ्या माणसांबद्दल चीड-उव्देग व्यक्त करणे, आणि आपल्या सुखदुःखांवर सरळ परिणाम न करणाऱ्या माणसांबद्दल आपमतलबी तटस्थपणा बाळगणे, अशा व्यावहारिक मर्यादेतच चांगदेवची हुशारी फिरते. परंतु स्वतःच्या आयुष्यात एवढीच समज पुरेशी मानणारा चांगदेव, दुसरीही माणसे आपापल्या हुशारीचा आपापल्या आयुष्यात अशाच प्रकारे उपयोग करित असतील हे लक्षात घेत नाही. मानवी आयुष्याचे जडजंबाल प्रश्न तयार होणे आणि आयुष्य नासत राहण्याची अव्याहत प्रक्रिया चालू राहणे याची कारणे त्याला बाह्य परिस्थितीतच दिसत राहतात. आणि या परिस्थितीला आपल्याखेरीज इतर माणसेच जबाबदार आहेत अशा भ्रमात राहणेच तो पसंत करतो. एखाद्या उत्साही सामाजिक किंवा राजकीय कार्यकर्त्याला अशी आयुष्याची एखादी भ्रामक समज पुरेशी वाटते, तशीच ती चांगदेवालाही (आणि पर्यायाने नेमाड्यांनाही) पुरेशी वाटते. एवढ्या सामग्रीवर चांगली कलाकृती निर्माण होऊ शकत नाही. कलावंताकडून याहून खूपच खोल अशी मानवी प्रश्नांची जाण आणि परिस्थिती-बदलाच्या प्रचारापेक्षा खूपच व्यापक अवधानाची अपेक्षा असते. मूळ प्रश्नांना प्रथम स्वतः सामोरे जाण्याची शक्ती कलावंतात असावी लागते. जी.ए.कुलकर्णी किंवा चिं.त्र्यं.खानोलकर यांच्या साहित्यात या शक्तीचा अनेकदा प्रत्यय येतो. भालचंद्र नेमाडे यांचे लिखाण भरपूर वौद्दिक चमक असूनही उथळ वाटते, ते या शक्तीच्या अभावामुळेच.

६.

आता चांगदेवची व्यक्तिविशिष्ट हुशारी म्हणजे काय ते पाहू. त्याच्या प्रासंगिक हुशारीबद्दल बरेच सविस्तर लिहावे लागेल. परंतु सध्या जाताजाता सापडणारी उदाहरणे घेऊ.

चांगदेव प्रथम जेव्हा मुंबईबाहेर एका गावात कॉलेजात प्राध्यापकाची नोकरी पत्करतो तेव्हा नव्या गावात आल्यावर त्याला काही त्रास होतो. शिवाय या गावात इडली-सांबारही मिळत नाही, तेव्हा जिथे इडली-सांबार मिळत नाही ते कसले गाव ! -- असा ताशेरा चांगदेव मारतो. समजा, या गावाचा चांगदेवाला इतर काही त्रास झाला नसता तर तो म्हणाला असता, ' च्यायला, या गावात इडली-सांबार मिळत नसूनही हे गाव इतकं चांगलं कसं !' समजा, गावाचा त्रास आहे पण इडली-सांबारही उपलब्ध आहे तर, ' च्यायला, इथं इडली-सांबार मिळत असूनसुद्धा गाव इतकं भिकारचोट कसं !' किंवा गावही चांगले वाटले तर, ' इथं इडली-सांबार मिळतं म्हणूनच हे गाव चांगलं झालेलं आहे !' -- इडली-सांबारची शहरी चटक व्यक्त करण्यातली ही चमक मजेदार वाटते इतकेच ; परंतु यातही सर्व गोष्टींचा स्वकेंद्रित पद्धतीनेच विचार करण्याची वृत्ती उघडी पडते हेही आहेच. मरणाचे टोक बघून आलेला चांगदेव ही असली हुशारी दाखवत राहतो यात चांगदेवच्या आजार प्रकरणाला नेमाडे काय किंमत देतात हे दिसून येते.

पुढे एकदा एकाकीपणाने पछाडलेल्या चांगदेवला सिने-संगीताचे माहात्म्य प्रकर्षाने जाणवते. 'आपण जर बालगंधर्वांच्या जमान्यात जन्मलो असतो तर कठीणच झालं असतं' (पृष्ठ २९१) असे एक वाक्य तो इथे टाकतो. परंतु एकाकीपणा बुडवण्याच्या बाह्य साधनांमध्ये --सिनेसंगीत, दारू, नाटक, धर्म, बाई, बौद्धिक हुशारी यांबरोबरच नाट्यसंगीतही येऊ शकते हे त्याच्या लक्षात येत नाही. आणि एकदा एकाकीपणा बुडवायचा ठरवल्यावर कोणत्या ना कोणत्या उपलब्ध बाह्य गोष्टींचा उपयोग करायचा मनुष्य यशस्वी वा अयशस्वी प्रयत्न करतोच. तेव्हा अशा वाक्यांचा चटकदारपणा मान्य केला, तरी हा एक अत्यंत स्वकेंद्रित, सामान्य आयुष्य जगणारा माणूस आहे हेही त्यातून व्यक्त होते.

(या चमकदारपणाच्या तुलनेने अधिक बरी अशी चमकही काही ठिकाणी दिसते. उदाहरणार्थ : ' चितळे हा काबूलकंदाहारपर्यंत हिंदुस्थानची सरहद्द मानणारा प्रत्यक्ष माणूस आहे, तो किरकोळ एकदीड लाख हडप करील हा विचारच खुळेपणाचा होता.' (पृष्ठ २६) 'त्यामुळे फालतू विषय आपोआपच टिंगलवजा होऊन जायचे. दमदार विषयच टिकायचे. उदाहरणार्थ, एकदा कोणीतरी बेळगावचा प्रश्न काढला तर सगळे जण मिळून त्याला हसले. नंतर तो येणंच बंद झाला.' (पृष्ठ २९)

काही वेळा गंभीर हुशारीही करताना चांगदेव दिसतो. अशा ठिकाणी त्याची हुशारी अर्करूपात सापडते. उदाहरणार्थ, पारू सावनूरच्या प्रेमप्रकरणाला चांगदेवच्या डोक्यातले विचार :

‘ आज मी एक निरोगी नॉर्मल नोकरी करणारा तरुण आहे. सगळ्या किरकोळ गोष्टी झुगारून द्यायला समर्थ आहे. म्हणून हे सगळे खेळ आहेत. आज जर मी तसा रोगानं पछाडलेला सडका मनुष्य असतो तर हीच मुलगी माझ्याजवळ तरी आली असती का ? सगळंच व्यवहारी पातळीवरून पाहायचं तर सगळ्याच गोष्टींचे अर्थ बदलतात. मला सगळ्यांनीच कुत्र्यासारखं बाहेर हाकललं असतं.’

‘ हे सगळं वरवरचं आहे. खोटं आहे. नीटपणाचे सगळे दोस्त असतात. खरं कोणी कोणावर प्रेम करत नाही. प्रेम म्हणजे छबीछबीपुरतंच.’

‘ आणि मग रात्री त्याला स्वतःच्या अस्तित्वाचं खरं स्वरूप कळलं. ते तर जपलंच पाहजे. त्याला दगा देता उपयोगी नाही. त्याच्या आधारावरच मी इतकं बेभामपणे ह्या जगण्याच्या समुद्रात झोकावून घेतलं आहे. हे जग काही माझ्याइतकंसुध्दा सुसंस्कृत उदात्त नाही. सगळीकडे हिंस्रतेच्या कायद्यावर नीतिनियम पाळणं चाललं आहे. डॉन, बिनधोक माझ्या कवेत येणाऱ्या पोरीलाच मी आपलं म्हणेन. अशी मुलगी कदाचित कुठे असेलही, पण मग व्यवहार दुसरे सांभाळतात तर आपणही सांभाळावा. व्यवहाराचा बुरखा फाडला पाहजे. पाहजे तर सगळंच निकोप, निर्मळ, नाहीतर काहीही नको.’

‘ कदाचित या सगळ्या गोष्टींचं तंत्र आपल्याला कळत नसेल. पण मी आहे हा असा आहे. मी माझ्या असण्यावरच निर्णय घेणार सगळ्या गोष्टींचा. खरं म्हणजे आजच ही विद्वत्ता सुचली ती आधी सुचायला हवी होती. आज सुचली हे चुकीच्या कारणावरून. पण एरवी हे सगळं सुचायला काहीच हरकत नव्हती.’

‘ अशी एका आध्यात्मिक रात्रीत राक्षसी भोवऱ्यात ह्या गोड प्रकरणाची हवा होऊन गेली.’

-- हे अक्षरशः भयानक आहे. जगातल्या सर्व खुनशी, हिंसक आणि कर्मठ प्रवृत्तींचे सार याहून वेगळे निघणार नाही. आत्मकीव, आत्मगौरव, न्यूनगंड, अहंगंड -- यांचे हे भयानक मिश्रण आहे. आयुष्य समजून घेण्यात बुद्धी आणि भावना यांवर अवलंबून राहण्याच्या स्वप्नंजनात्मकतेचा हा अटळ शेवट आहे. चांगदेव हा पारू सावनूरची ' निवड '

करणार, पण तिने मात्र याची ' निवड ' करायची नाही हा तर्क अजब आहे ! (चांगदेव हा फक्त एक सुशिक्षित, बुद्धिमान असा वेगळ्या क्षेत्रातला सखाराम बाईंडर आहे !)

तांत्रिक नवेपणा, भाषेचा सडेतोडपणा, अनुभवाची विस्तृतता आणि हुशारी यांची कौतुके बाजूला ठेवून, भालचंद्र नेमाडे हे विघातक प्रवृत्तींचा प्रचार करणारे, वेडेपणाच्या दिशेने जाणारे भयानक खुनशी लेखन करीत आहेत हेही रोखठोकपणे पाहणे जरूरीचे आहे. ज्या विघातक गोष्टी उघड्या पाडण्यासाठी नेमाडे लेखन करीत आहेत त्यांच्याहून कितीतरी पटींनी अधिक विघातक कार्य ते स्वतः करीत आहेत. दुसऱ्याचे ढोंग उघडे पाडणाऱ्याच्या त्याहून ' प्रामाणिक ' ढोंगीपणाचा हा सगळा प्रकार आहे.

म्हणूनच वाचकांना चटकदार-चमकदार-मजेदार वाटणाऱ्या ' विठार ' चे अंतरंग फसलेले आहे -- नुसते फसलेले नव्हे -- प्रचंड फसलेले आहे. किंचाळणारे, आक्रस्ताळे कलावंत महत्त्वाच्या कलाकृती निर्माण करू शकत नाहीत, हे प्रकर्षाने जाणवून देणारी कादंबरी भालचंद्र नेमाडे यांनी लिहिलेली आहे. ' विठार ' चे हे महत्त्व मान्यच करावे लागेल.

८.

ता.क. मराठी टीकाकारांना ' अस्तित्ववाद ' हा शब्द कुठून सापडला असे अलीकडे होऊन गेले आहे. ऊठसूट कुठल्याही कलाकृतीला वा लेखकाला ' अस्तित्ववादी ' म्हणण्याची फॅशनच पडत चालली आहे. त्यातही मुळात ' अस्तित्ववाद ' म्हणजेच काय याबद्दल खूप गैरसमज आहेत. ' अस्तित्ववादी ' तत्त्वज्ञानासाठी प्रसिद्ध असलेल्या लेखकांची काही संदर्भात वाक्ये त्यांच्या अर्धवट समजुतीतून लक्षात ठेवून त्यावरून ' अस्तित्ववादा ' ची कल्पना तयार केली जाते असे दिसून येते. (उदाहरणार्थ, ' मॅन ईज कंडेम्न्ड टू सफर ' किंवा 'हेल ईज अदर पीपल' वगैरे.) 'विठार' लाही ' अस्तित्ववादी ' कादंबरी म्हणण्याचा प्रयत्न काही टीकाकार करतात.

'मी आहे हा असा आहे, माझ्या असण्यातूनच मी माझे निर्णय घेणार ' अशा प्रकारे ' विठार ' चा चांगदेवही बोलतो आणि शिवसेनेचे बाळ ठाकरेही बोलतात. तेवढ्याने दोघेही अस्तित्ववादी झाले काय ? तसे असेल तर यच्चयावत सगळी मानवजातच अस्तित्ववादी आहे, असे म्हणायला काही हरकत नसावी. की ' अस्तित्ववाद ' म्हणजे दुसरेच काही आहे ?

(सत्यकथा, फेब्रुवारी १९७९).

--- 000 ---

कै.अनिल बांदेकर यांचा कवितासंग्रह

(ऋचा प्रकाशन, ठाणे ; कि.१० रु.)

' ऋचा ' ने हा कवितासंग्रह काढल्याबद्दल प्रथम आनंद ! सुट्या प्रसिध्द होणाऱ्या कवितांकडे कुणी लक्ष देऊ नये, कवितासंग्रह फारसे कुणी काढू नयेत, काढले तर दहा-दहा, वीस-वीस वर्षे कविता लिहून झाल्यावर काढावे -- अशा या परिस्थितीत कै.अनिल बांदेकर यांच्या कवितांची ' संग्रह ' रूपात नोंद झाली हे महत्त्वाचे.

परंतु एवढे सगळे झाल्यावर अर्पण पत्रिकेचा प्रश्न आला असावा.कै. बांदेकर तर नाहीत, मग अर्पणपत्रिकेचे काय ? तर यावर प्रकाशकांनी ' तुझं तुलाच --' असे लिहून एक पोरकट मार्ग काढला आहे ! संग्रहाचे मुखपृष्ठ, कागद, छपाई उत्तम आहे. कवितांचे संपादन सौ.वासंती मुजुमदार यांनी केलेले आहे. निवड वगैरे ठोक असेलच. कारण यातल्या काही कविता या कविता म्हणून फारशा चांगल्या नसल्या, तरी त्या कवीचे काही विशेष दाखवणाऱ्या आहेत. कदाचित हाही विचार असेल. उदाहरणार्थ : --

पूजा

एक उंदीर येतो कधी
दिवेलागणीची वेळ काढून
देवघरात बिळातून
पाडून हवे तितके देव
विठोबासुध्दा
नेतो अन्
पिंडीच्या टाळूवरचे तांदूळ
दोनचार रेशनचे -- बिनबोभाट.
मी करीत बसतो कल्पना
बिळात तो कसा दिसत असेल
बिळातून मी कसा दिसत असेन
बीळ आतून कसं दिसत असेल

पूजा सोडून
एकाग्र....

उंदराने देव पाडणे आणि पूजा करणाऱ्याने पूजेत एकाग्र होण्याऐवजी एकाग्रपणे विळाबद्दल विचार करणे हे अगदीच बालिश आणि किरकोळ उपरोधाचे प्रकार आहेत. आता विळाबद्दलच्या विचारात एक किरकोळ सेन्स ऑफ वंडर आहे असेही म्हणता येईल. पण या कवितेत 'कविता' फारच कमी असून वि.म.कुलकर्णी - छाप कविता लिहिण्याची हौसच जास्त दिसून येते.

थोड्याफार प्रमाणात ही हौस इतरत्रही जाणवते. या कवीचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे, एका बाजूला पूजा, देव, भूत, आत्मा,पितर, ओंकार, वगैरे सगळे असते तसे आहे ; आणि दुसऱ्या बाजूला चांद्रयान, आईन्स्टाईन, संगिनी, वगैरेंबरोबर --

तर एकूण आपला जन्म झालाय
दिशाहीन स्वप्नाचा जन्म झालाय
एकाकी

असेही सगळे असते । म्हणजे एका बाजूने परंपरागत मूल्ये, श्रद्धा, वगैरे जपणाऱ्याला या सगळ्याला धक्का न लावता एक आधुनिकपणाचा टच अनुभवायला द्यायचा असा प्रकार दिसतो. थोडक्यात म्हणजे, कोणताही धोका न पत्करता साळसूदपणे लिहिलेली ही निरुपद्रवी आणि कौतुकास्पद कविता आहे. आता धोका पत्करणे म्हणजे काय किंवा धोका पत्करणे हे कवितेचे मूल्य असते काय असे प्रश्न निघू शकतील. तर ही सुरक्षिततेच्या स्तरावर वावरणारी, काहीच मुळापासून पाहू न शकणारी, हौस म्हणून लिहिलेली कविता आहे एवढेच म्हणता येईल. अशा स्तरावर कुठलाही अनुभव संपूर्णपणे घेतलाही जाऊ शकत नाही आणि काही शक्तिमान अभिव्यक्तीही होऊ शकत नाही. पाहणेही कमकुवत राहते आणि अभिव्यक्तीही. आणि तरीही अभिव्यक्ती-इन्-इटसेल्फ महत्त्वाची वाटत राहते आणि चालू राहते. याचा अर्थच ती एक हौस असते.

' पहाटेचे पाळीवाले अजून निजून आहेत ते जरा जागे होऊ द्या '

' अजून तो निजून आहे,
तो जरा जागा होऊ द्या.'

-- मानवी संस्कृतीच्या मानभावी ठेकेदारांना धमकावणारा हा माणूस पुनरुक्तीचा असा 'कलात्मक' परिणाम साधत बसतो हे खटकते.

संस्कृत शब्दांच्या उदात्ततेत रमलेली ' प्रार्थना ' ही पाहण्यासारखी आहे. ' महन्मंगल, महाकार स्मिमित अस्मिता ' ही काय भानगड आहे ते कळणे कठीण आहे -- पण त्या ' स्मिमित अस्मिते ' कडून शक्ती मिळावी अशी ही प्रार्थना आहे. शेवटच्या ओळी अशा आहेत : --

' एरवी
निराधार ठरतील घेतलेले फांद्यांचे आधार
अव्याकृत अस्तित्वाच्या दर्शनाकरिता
निरर्थक ना ठरोत आजवर केलेल्या
स्वर व्यंजनांनी युक्त
माझ्या पुनरुक्त प्रार्थना ! '

-- म्हणजे पुनरुक्त प्रार्थनाही करणार, संस्कृतीच्या मानभावी ठेकेदारांना धमक्याही देणार, एकाकीपणा आहे म्हणणार, विज्ञानाची महतीही गाणार, भुताची टाळीही घेणार, ' चिंचेचा आकडा ' नको -- कारण ' अक्षर ' आहे --हेही म्हणणार, आणि हे सगळे असतानाच, 'आमचा सगळा डाव सदा खुल्लम खुल्ला ह्या रस्त्यांना विचारा.' हेही सांगणार ! अशी सगळी ही गंमत आहे. कवी हा अशा दृष्टिकोणाचा प्रतिनिधी वाटतो.

कै.अनिल बांदेकर यांच्या कवितेने या एका मजेदार दृष्टिकोणाची नकळत नोंद झाली हेही मजेदार आहे. कवितेबद्दल लिहिताना भावनेच्या भरात न लिहिता जरा मनापासून लिहावेसे वाटले हे नाईलाजास्तव मजेदार आहे असे फार तर म्हणता येईल.

(आवडनिवड, अभिरूची, मे-जून ७९.)

--- 000 ---

वासनाचक्र

टेनेसी विल्यम्यचा नाटकाचा सफाईदार मराठी अनुवाद

वासनाचक्र: मूळ लेखक -- टेनेसी विल्यम्यस, अनुवाद -- विजय तेंडुलकर, प्रकाशक -- पॉप्युलर प्रकाशन, ताडदेव रोड मुंबई--३४ कि.रु.३, पृष्ठे १२२.

टेनेसी विल्यम्यसच्या ऋ ऋद्यद्वद्वद्वद्य ङद्वद्व दद्वद्वद्वद्व ऋद्वद्वद्वद्व या नाटकाचा हा अनुवाद. अनुवादातल्या अडचणी वगैरे आहेतच. आता इथं जर एवादी नीग्रो बाई मागासलेले इंग्रजी बोलत असेल तर मराठीत ते देशी मराठी झालं. शिवाय मराठीकरण स्वाभाविक होण्यासाठी येणाऱ्या मराठीतल्या इंडिअम्स इत्यादी, वातावरण मूळचंच राहिल्याने परक्या वाटत राहतात. त्यामुळे मग ' नारळ देणे ' हा प्रकार स्टॅन्लेच्या तोंडी वेगळा वाटणारच. बरं नावं बदलावीत आणि वातावरणही इकडच घ्यावं म्हटलं तर मग सगळी बैठकच वेगळी होणार. मग ते रूपांतर झालं -- किवा 'मूळ कल्पना परकीय ' असं आधी लिहून मग येणारं नाटक झालं. पण तसं केलं असतं तर मग ते नाटक तेंडुलकरांचंच म्हणावं लागलं असतं. सारांश, टेनेसी विल्यम्यसलाच शक्य तितकं मराठीत आणायचा प्रयत्न करायचा झाला तर एक किमान धेडगुजरीपणा येणारच. पण हे एवढं ओळखून, ते स्वीकारूनच अनुवाद करायला बसलेल्या माणसानं आपल्या या विचारात सुसंगती ठेवायला काय हरकत आहे ? यातली काही वाक्यं अशी आहेत की नाटकाबाहेर काढून स्वतंत्रपणे जरी ती पाहिली तरी त्यांना एक इंग्लिश वास आहे हे जाणवतं. उदा. " मला वाटतं तुला ते लोक तेवढेसे छान वाटायचे नाहीत --" (स्टेला -- पृ.११), " खरं तरी वाटेल आता तुम्हाला की कधी तरी मी लोकांच्या मते मोहक होते ?" (ब्लान्शे -- पृ.२४) -- ' तेवढ्यांत काय होतं का, त्या मुर्ग्यांच्या नजरेला पडतो तो निगर -- म्हणजे कुठला -- दाणे फेकणारा -- तशी एकदम तो ब्रेक्स लावतो - उभा राहतो -- कोंबडीला देतो जाऊ आणि आपण लागतो दाणे टिपू तर आता यावर तो थेरडा निगर म्हणतो काय -- ' देवा परमेश्वरा, एवढी मोठी भूक आपल्याला नको रे कधी लागू दे बाबा !' (स्टीव्ह पृ.३३) " तुला माझ्यापाशी ठेवायला आवडेल मला पण तसं नाही मला करून चालणार. ' (ब्लान्शे पृ.६६), वगैरे. आता हीही पुन्हा अनुवादातली अडचणच म्हणता येईल का ? मुळातल्या वाक्याचा वासही मराठीत आणून दाखवणं हा अनुवादाचा गुण की दोष ? भाषेत नव्या रचनांची भर पडणं, तिचा विकास होणं, ती जास्त लवचीक होणं हे अनुवादाचे काही महत्त्वाचे फायदे मानतात. कदाचित हे सगळं तेच असेल ? ! हा एक दोष थोड्याफार प्रमाणात दुर्लक्षित केला तर तेंडुलकरांचा हा अनुवाद एकंदरीतपणे सराईत आहे. शब्दांचे लगाम या लेखकाच्या हातात आहेत हे जाणवतंच. विशेषतः निरनिराळ्या वृत्तींची, वजनांची ही पात्रं मराठीत उतरवतांना दिसणारी तेंडुलकरांची जाण आणि सफाई उल्लेखनीय आहे.

ब्लान्शे ही स्टेलाची बहीण -- जीवनाकडून आपल्या लायकीपेक्षा जास्त अपेक्षा करणारी -- किंवा आपल्या अपेक्षांच्या संदर्भात अपयशी ठरलेली. तिची शोकांतिका हा या नाटकाचा एक महत्त्वाचा भाग. पण कुणा एका पात्रावर केन्द्रित असं हे नाटक नाही. इथं एका विषयाच्या संदर्भात, माणसांचा एक समूहच्या समूहच उघडा पडत जातो. निरनिराळ्या थरातल्या माणसांच्या अपेक्षांचा, वृत्तींचा, एक थरारक संघर्ष उभा होत जातो. स्टेलानं तिच्या नवऱ्याचा रांगडेपणा--काहीसा रानवटपणा आणि जनावरासारखा प्राथमिकपणा हे सगळं स्वीकारलेलं आहे. ती याच्यापेक्षा असं एक, उच्च (भ्रू) जीवन कल्पून कुठला अंतर्गत संघर्ष उभा करत नाही. पण ब्लान्शे नेमक्या उलट प्रवृत्तीची आहे. ती स्वतःच्या जीवनात तर हा संघर्ष निर्माण करतेच पण स्टेलाच्याही मनात असं काही भरवण्याचा प्रयत्न करते. या दोन विरुद्ध प्रवृत्तींच्या संदर्भात यातलं नाट्य अस्तित्वात येतं.

वासनांबद्दल बोलायचं झालं तर प्रत्येक पात्रागणिक वासनांचे निरनिराळे प्रकार सांगता येतील. कामवासना आणि स्त्री-पुरुष संबंध हा अर्थातच या नाटकातला सर्वात महत्त्वाचा प्रवाह. पण एकंदरीतच वासनांचं वर्तमानाशी घर्षण निर्माण केलं जाणं आणि त्याची परिणती विकृतीत, विनाशात होणं हा या नाटकाचा गर्भित अर्थ अधिक महत्त्वाचा आहे. नाटक अगदी सहजपणे दैनंदिन जीवनातून सुरू होणं आणि अत्यंत भयानक अशा विकृतीत संपणं याला निश्चितच अर्थ आहे.

मराठीत स्टेजवर उभं करण्याच्या दृष्टीनं अनुवाद केलेला नाही हे एका दृष्टीनं बरंच आहे. कारण नाटकाला साहित्यिक मूल्य असतं की नाही हा जरी सर्वसाधारणपणे चर्चेचा विषय होऊ शकत असला तरी या नाटकाला ते आहे असं निश्चितपणे म्हणता येईलसं वाटतं.

(साहित्य समालोचन, विशाल संध्याद्वि, १४ जुलै १९६८).

--- ००० ---

आंग्ल कादंबरी कथा (भाग २)

लेखक - राजा मंगळवेढेकर, प्रकाशक- शारदा प्रकाशन, १३९२ शुक्रवार पेठ पुणे २. पृ ९३. किंमत तीन रुपये.

साहस आणि शौर्य यांनी ओथंबलेल्या, गूढरम्य वातावरणावर लिहिलेल्या अशा जगभर गाजलेल्या काही इंग्रजी कादंबऱ्यांचे मराठी संक्षेप या मालेत प्रसिध्द होत आहेत. कुमारांना हवंहवंसं वाटणारं हे जग, इंग्लिश प्रतिभावंतांनी उभी केलेली ही सृष्टी थोडक्यात मराठीत आणण्याची कल्पना खरोखरीच स्वागतार्ह. मालेच्या या दुसऱ्या भागात ' नवलपुरीतील फेरफटका ' (लुई कॅरोलची ' वॉलिस इन वंडरलॅंड '), 'टॉम सॉयर ' (मार्क ट्वेनची कादंबरी), 'पोवळ्यांचे बेटावर ' (आर.एम.वॅलन्टाइनची. ' कोरल आयलंड ') आणि ' आयव्हानो ' (सर वॉल्टर स्कॉटची कादंबरी) अशा चार कथा

दिलेल्या आहेत. मंगळवेढेकरांचा अनुवाद, संक्षेप सुबोध आहे. 'आयव्हानो' मध्ये त्यांची जरा तारांबळ उडालेली दिसते. नवलपुरीतील फेरफटका 'सर्वोत्कृष्ट जमलेला वाटतो. एकंदरीत पुस्तक (अर्थात सचित्र) मुलांना जरूर जरूर आवडेल असे झालेले आहे. मराठी बाल कुमार साहित्याच्या दुर्दशेचा विचार करता असे उपक्रम खास अभिनंदनीय.

(विशाल सहाद्री, १५ सप्टें. १९६८)

--- ००० ---

आकाशवेडी

भावूक, कोवळया, स्वप्निल वृत्तीच्या कवितांचा कवयित्री पद्मा यांचा नवा काव्यसंग्रह

आकाशवेडी - कवयित्री - पद्मा : प्रकाशक - मौज प्रकाशन गृह. खटाववाडी, मुंबई ४, पृ.८२, किंमत रु.४.५०

' आकाशवेडी ' हे काही या कवितासंग्रहातल्या कवितेचं विशेषण होऊ शकणार नाही. कारण कुठला तरी प्रचंड अनंत आशय तोलत उभं राहण्याची कुवत या कवितेत नाही. मग हा शब्द का ? तर याचं उत्तर कवयित्रीच्या भावूक, कोवळया (काही वेळा पोरकटही), स्वप्निल वृत्तीत सापडतं. जीवनाला सामोरं जाऊन त्याच्या प्रचंड-प्रखर अनुभूतीतून उद्भवणारं हे काव्य नाही. उलट स्वप्न हेच सत्य समजण्याचा हा एक दुबळा प्रयत्न आहे. या दृष्टीने पाहता ' स्वप्नवेडी ' हा एक शब्द अधिक उचित झाला असता असं वाटतं.

म्हणोत तुला स्वप्नवेडी
खुळया स्वप्नांत रंगणारी
ज्याचे त्यास साजून दिसते,
म्हणोत काही म्हणणारी

-- ही आत्मसंतुष्ट वृत्तीसुध्दा कवाडं बंद करून घेण्याचाच एक प्रकार आहे. ' थोडी उरली आहे वाट ' याच कवितेत कवयित्री म्हणते --

पूस डोळे मनस्विनी,

तुझे असणे एक स्वप्न,
नकळत जायचे पलीकडे,
स्वप्नातून दुसरे स्वप्न.

याचा सरळसरळ माया, ब्रम्ह, मृत्यूनंतरचे जीवन वा पुनर्जन्म इत्यादींशी संबंध पाहता येतो. मथितार्थ असा की एक उक्तं तत्त्वज्ञान जसंच्या तसं स्वीकारण्याकडे कवयित्रीचा कल आहे आणि याचाच परिणाम म्हणजे कवितेतली सांकेतिकता. ही सांकेतिकतासुद्धा बहुशः गीतलेखनांतील सांकेतिकतेच्या पातळीइतकी ढोबळ आहे. नुसती पारंपरिकता किंवा सांकेतिकता हा दोष ठरणार नाही. पु.शि. रेग्यांची कविता या संदर्भात आठवावी. असंख्य अर्थच्छाचा वेध घेण्याच्या त्यांच्या सूक्ष्म वृत्तीमुळे भाषेचा वापर एका नव्या परिमाणातून होतो. म्हणून ती कविता नावीन्यपूर्ण, चैतन्यपूर्ण वाटते आणि या अर्थाने मग ती सांकेतिक राहातही नाही. इथे मात्र सामान्य अनुभवांचं सफाईदार कारागिरीतून चित्रण एवढंच श्रेय उरतं.

उदास काळोखाच्या सीमा, क्वचित कदाचित, आकाशवेडी, निळेभोर जळ खाली, एखाद्या वादळी रात्री, वेगळी, चाफ्याच्या झाडा, आणि, अजिंठा -- या, या संग्रहातल्या ' त्यातल्या त्यात ' कविता. पण संपूर्ण कविता म्हणून कवयित्री स्वतःच्या मर्यादा ओलांडू शकत नाहीच.

(साहित्य समालोचन, विशाल सहाय, १ डिसेंबर १९६८)

--- ००० ---

हसायचं नाही

बाळ गाडगीळ यांचा नवा विनोदी लेख संग्रह -- विषय नेहमीचेच, पण समर्थ हाताळणी

हसायचं नाही ! ले.बाळ गाडगीळ ; संजय प्रकाशन, ९१७/२२, फर्ग्युसन कॉलेज रोड, पुणे ४. पृ. १४४,
किंमत पांच रुपये.

' टवाळा आवडे विनोद ' सारखी संतवचनं (सुद्धा) निर्धोकपणे वापरणे कठीण करून ठेवणारे महाभाग असतात. प्रस्तुत पुस्तकाचे लेखक त्यातले एक.

या पुस्तकात गाडगीळांचे बारा विनोदी लेख संग्रहित केलेले आहेत. ' हसायचं नाही ! ' या संग्रहातल्या बाराव्या लेखाचं नाव या पुस्काला दिलेलं आहे. तेव्हा तसं भ्यायचं कारण नाही. कारण हसायला हरकत नाही.

गाडगीळांचा विनोद हा करमणूक प्रधान -- खुशमस्कच्या थाटाचा -- आणि काही टाळया घेऊन जाणारा असा तात्पुरता विनोद नाही. त्यांच्या विषयांच्या निवडीतच ते स्वीकारीत असलेल्या आव्हानांचं स्वरूप स्पष्ट होण्यासारखं आहे. या दृष्टीनं, विशेषतः त्यांचे -- ' पूज्य बाबासाहेब यांस ', ' आम्हाला समुद्र मिळाला (च) पाहिजे ', ' आम्ही कसे गडगडलो ', ' शिवाजी महाराजांची जन्मतारीख ', ' पक्षी आणि दगड ' हे लेख पाहण्यासारखे आहेत. ' अवमूल्यनाच्या संदर्भात सामान्य माणूस ' (हे सगळं विवेचन मग अवमूल्यनांच्या अर्थशास्त्रीय विवेचनाच्या समांतर), ' निवडणुकीच्या गर्दीत एखादी मागणी ' (मग तिचे पुढचे सगळे सोपस्कार -- तपशील -- समित्या -- त्यांचे परदेश दौरे -- वाटाघाटी वगैरे), ' नवकविता आणि तिच्यावरची नवटीका ' -- असे हे विषय गाडगीळ समर्थपणे हाताळतात. विषयांच्या अनेक बाजूंचा -- तपशीलाचा ते मजेत समाचार घेतात.

विनाकारण (आणि अवास्तव) गांभीर्यातून हास्यास्पदता दर्शविणे ही गाडगीळांच्या विनोदाची प्रमुख रीत. ' कॅटरबरी टेल्स ' च्या चॉसरसारखी ही पध्दत आहे. स्वतःच गांभीर्याचा एक मुखवटा धारण करून भावडेपणाने सगळे तपशील देत जाण्याचा पध्दतीतून निर्माण होणारा हा विनोद अधिक सूक्ष्म वाटतो. समाजातली विसंगती -- हास्यास्पदता उघडी करण्यासाठी हा सूर लावणं आणि तो सहज पेलणं ही तशी सोपी गोष्ट नाही. गाडगीळांना हे साधलेलं आहे.

आता ' स्त्री ' किंवा ' प्राध्यापक ' हे विनादाचे आपले कुणीही वापरावे असे विषय पण गाडगीळांची या विषयांची हाताळणी वेगळी वाटते. अधिक रंजक वाटते. इतर लेखही वैशिष्ट्यपूर्ण (आणि वैचित्र्यपूर्णही) आहेत.

विषय कुठलाहि असो, पहिली गोष्ट म्हणजे गाडगीळांकडे कच्चा माल अगदी भरपूर असतो. त्यांचा साहित्य, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राजकारण इत्यादी गोष्टींचा अभ्यास आणि त्यांची निरीक्षणशक्ती यांमुळं कच्चा मालाच्या बाबतीत गाडगीळ अत्यंत श्रीमंत आहेत. या सगळ्याचं ' व्यवस्थापन ' ते आपल्या लेखांतून करतात.

सारांश, मराठीतल्या विनोदाच्या दृष्टीनं बाळ गाडगीळ हे एक महत्त्वाचं नाव !

(साहित्य समालोचन, विशाल संह्याद्री, ८ सप्टेंबर १९६८)

--- ००० ---

स्मृतिरेखा

स्वप्नाळू कल्पनांची उधळण -- सोप्या व सुबोध कवितांचा संग्रह

स्मृतिरेखा -- (कविता संग्रह) कवी विठ्ठल केशव कोरटकर, प्रकाशिका - सौ.लीलाबाई वि.कोरटकर, मराठी साहित्य परिषद आंध्र, इसामिया बाजार, हैद्राबाद, कि.रु.३,पृष्ठे ८०

कविता करणं हा वाक्प्रचार तसा कौतुकाचा. कडव्यांच्या पायऱ्या-पायऱ्यांनी निसर्ग, प्रेम,इत्यादी गोष्टी व्यवस्थिततपणे रचून दाखवणारा माणूस तो कवी. भाषेवर थोडफार प्रभुत्व असलं म्हणजे कविता लिहिणं तसं अवघड नाही असं मर्दंकर प्रभृतीही सांगून गेलेले आहेतच. सारांश हा एक अशा सोप्या कवितांचा संग्रह. सोप्या आणि सुबोध.

आपल्या कविता संग्रहाला एखाद्या प्रथितयशाची प्रस्तावना असणं हे एक भूषणच ! तोही माणसू शक्य तितकं गुणान्वेषण करून ' वाहवा ', हे पहा,वगैरे सगळं करतो. त्यातून मग प्रोत्साहन दिल्याचं वा कौतुक केल्याचं श्रेय वगैरे मिळतं. या संग्रहाची प्रस्तावना सर्वश्री प्राध्यापक शंकर केशव कानिटकर ऊर्फ ' गिरीश,' यांची आहे. म्हणजे तेच. आता हा मरणोत्तर प्रसिध्द होणारा कवितासंग्रह आहे हे खरं पण प्रस्तावना पूर्वीच लिहिलेली. तर कौतुक - प्रोत्साहन - आणि विशेषतः मोठेपण बहाल करणं वगैरे साहित्यकपणेच आहे तेव्हा हे सगळं सोडून प्रत्यक्ष कवितांकडे जाणं हे अधिक शुध्द कृत्य होईल.

पहिली कविता ' रसिकास ' --

प्रीती लतेची फुले बाग माझी

येथे तुम्ही या रमा !

-- ही सुरुवात आणि --

रसिकवरांनो ही गीत-माला,

प्रेमे तुम्हा वाहिली !

-- हा शेवट. मधे मग..जीवनाला, उन्मेष, सेवा, बालक्रीडा गोड मानून घ्या, इत्यादी. पुढची कविता --' प्रतिभे, येशिल काय फिरून ?' -- आता यावर काय बोलणार ? सुरुवातीलाच यांची प्रतिभा गायब, म्हणजे कोणे एके काळी आपण प्रतिभावान वगैरे होतो अशी कवीची धारणा दिसते. त्या कविता या संग्रहात घेतलेल्या नाहीत. पुढच्या आहेत.

एकंदरीतपणे पाहता -- भृंग, कमळ, चांदण्या, स्वर्ग, सृष्टीचे मोहक रान, इंद्रधनु, मौक्तिक, सरिता, पक्षी, पर्णकुटी, ईश्वर -- वगैरे असं सगळं हे या कवितेचं विश्व. आता यात बालकवींच्या भाषेसारखा भास होतो (किंवा ही भाषा बालकवींसारखी आहे) असं प्रस्तावनेत म्हणायला निश्चितच आधार आहे. पण बालकवींची कविता ही एखाद्या चर्चित कल्पना-चमत्कृती इतकी स्वस्त आहे काय ? चांदण्यांना ' तारा-पुष्पे ' म्हणायला फारशी प्रतिभा लागत असेल असं वाटत नाही. या संग्रहातली कविता विलक्षण सांकेतिक आहे. आणि सवयीनं लिखाणात एक सफाई-सुबकता आणणं काही अवघड नाही. ती आहे. काही श्रेय द्यायचं तर हे देता येईल. या कवितांची शीर्षकं जरी वाचली तरी हा कवितासंग्रह वाचल्याचं श्रेय मिळवल्यासारखं होईल. ' देवी सरस्वती ', ' जीवित नौका ', ' कल्पकतेस ', ' अहिल्ये बाले ! ', ' तारा पुष्प उधळी वरी दक्षिण मी भारतभूला ', ' मी असे चिमुकला वीर ', ' गाय प्रेमळशी गाणी ', ' जीविताशा ', ' नौकाविहार ', इत्यादी.

कवीच्याच शब्दात आपल्याला बोलता येईल.

रोज सकाळी उठून
गाशी गोड गोड गान
आम्ही जगी दुःख जन
करी आमुचे रंजन
तुला प्रीय प्राणाहून -- तुझे काटेरी कुंपण !,

आपलं काल्पनिक, स्वप्नील, रंजक असं काही लिहावं आणि जगातल्या दुःखी जीवांना थोडा विसावा द्यावा असा या कवितांचा माफक उद्देश आहे. आणि असं काही लिहिण्याइतके ' सामर्थ्य, ' या कवीत निश्चितच आहे. एवढं मात्र अगदी दिलखुलासपणे मान्य !

(साहित्य समालोचन, विशाल संह्याद्रि, २८ जुलै १९६८)

--- ००० ---

अक्षरे

दुर्लक्षित कवीमनाचा मागोवा -- अक्षर प्रकाशनचा खास प्रयत्न

अक्षरे : संपादक- रमेश जोशी ; प्रकाशक - अक्षर प्रकाशन,निर्मल पिदास, तेजपाल स्क्रीम रोड,विलेपारले,मुंबई
५७,पृ.४८,किंमत २ रुपये.

सहा कवींच्या काही कवितांचा हा संग्रह. सदा कऱ्हाडे यांच्या ११, मधू ताम्हनकर यांच्या ७, रमेश जोशी यांच्या ८, जयंत गोखले यांच्या ४,जयंत वष्ट यांच्या ६, आणि अरविंद वैद्य यांच्या ५ -- अशा एकूण ४१ कवितांचा हा संग्रह. प्रकाशनाच्या दृष्टीनं काहीशा दुर्लक्षित राहिलेल्या पण कसदार अशा लिखाणास पुस्तक स्वरूपानं प्रसिध्दी द्यावी ही अक्षर प्रकाशनाची मनीषा.

आता अभिव्यक्तीतली सफाई किंवा अनुभवाची एकंदर लय सुसंगतपणे कवितेत एक पूर्ण कविता म्हणून सहज सांभाळता येणं या प्राथमिक गोष्टीच्या दृष्टीनं पाहिलं तर सदा कऱ्हाडे, जयंत गोखले आणि अरविंद वैद्य यांच्या कविता तुलनेनं अधिक सराईत वाटतात. बाकीच्यांमधली माध्यम संदर्भातली अपरिपक्वता ठळकपणे जाणवते. अर्थात एकमेकांत फारच मोठं अंतर असलेले कवी इथं एकत्रित आणले गेले आहेत असं वाटत नाही -- हेही या संदर्भात नमूद करायला हवं. सांकेतिकतेचा, साचेबंदपणाचा आणि अलंकरणात्मकतेचा असे दोष थोड्याफार प्रमाणात सर्वच कवींमध्ये आहेत.

सदा कऱ्हाडे हे या सहातले सर्वात अनुभवी आणि काहीसे प्रथितयश असे कवी. त्यांच्या अकरा कवितांतल्या ' जखम ' आणि ' काजवा ' या दोनच कवितांत ते अनुभवांशी सहज निकटलेले वाटतात. ' जखम ' या कवितेत निरनिराळ्या प्रतिमा-चित्रांमधून,मनाला झालेल्या जखमेचा भावानुभव साकार होत जातो. ही कविता एक एकसंध अशी स्वाभाविक कलाकृती वाटते. तिच्यातल्या प्रतिमा अलंकरणात्मक वाटत नाहीत.

चंद्राला पाहून सागरलाट उसळते तेव्हा

पाण्याच्या मनात केवढी पोकळी होते ?

तेवढीच खोल जखम

मनाला झाली

अशा प्रतिमांचा चित्रक्रम आशय सहजपणे उभा करतो. त्याचप्रमाणे ' काजवा ' या कवितेतही कवी स्वतंत्रपणे काही सांगू पाहतो आहे असे वाटते पण त्यांच्या इतर सर्वच कवितांतून सांकेतिकता जाणवते.

स्पर्श गंधातून धूप जेव्हां
श्वास तुझा धूप होतो
आणि माझा श्वास तेव्हां
कापराचा पेट घेतो.

हा टाईप. ' फुलदाणी ' सारख्या कवितेतल्या क्लृप्त्यांतून दिसून येणारी त्यांची चमत्कृतीची ओढ तर पोरकटतेच्या पातळीवर येते.

जयंत गोखले यांच्या चारातल्या तीन कविता लोकप्रिय गीत-पातळीवरच्या आहेत. ' अमित्र ' ही जरा वेगळी कविता, पण तिच्यातहि ' माया ', ' ब्रह्म ' वगैरे आहेच.

अरविंद वैद्य यांच्या कवितांतली तरलता आणि संवेदनशीलता संग्रहात इतरत्र नाही.

' चमकून उठता लचक कुणाच्या नाजूक देही होती भरली ' अशी नजाकत ते व्यक्त करू शकतात. ' वेदनेला अर्थ दे रे ', ' शंका ' आणि ' स्मृती ' या त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण कविता. ' पुनरपि ' या कवितेवर सरळ सरळ माडगूळकरांच्या ' जोगिया ' ची छाप आहे.

संग्रहातले इतर तीन कवी बरेच कच्चे वाटतात. ' फसवणूकीची फुले ', ' पहाटेचे कलेवर ', ' सकाळच्या दारात ', ' जीवनाचा घट ', ' सुखाची साय ', ' अज्ञानाची विशाल शेत ', ' प्रवृत्तीची काळी भूते ', वगैरे. अशी समीकरणांची बांधणी बऱ्याच ठिकाणी आहे. स्पर्शकरणात्मक रचना हा मुख्य दोष आणि रमेश जोशी हे त्यातल्या त्यात आशादायक कवी असूनही हा दोष त्यांच्यात सर्वात अधिक प्रमाणात आहे हे विशेष.

काही खास अपेक्षा करावी अशा अविद्वितीयतेच्या खुणा संग्रहात नाहीत. त्यातल्या त्यात अरविंद वैद्य हा कवी उत्सुकता निर्माण करणारा आहे.

अक्षर प्रकाशनाचा उपक्रम स्तुत्य.

(साहित्य समालोचन, विशाल संह्याद्रि, १५ सप्टेंबर १९६८)

--- ००० ---

ब्रह्महत्या

मजेदार घटनांची उतरंड --' ब्रह्महत्या ' नाटकाचे वैशिष्ट्य

ब्रह्महत्या - (नाटक) लेखक- रत्नाकर मतकरी, प्रकाशक - ग.रा.भटकळ, पॉप्युलर प्रकाशन, ३५ सी,ताडदेव रोड,मुंबई ३४,कि.रु.४, पृष्ठे -- ६१.

रत्नाकर मतकरी हा हल्लीच्या नाटककारांतला आपला असा काही कस असलेल्यांपैकी एक. नाटकाची बांधणी, प्रसंगांची खुलावट, आणि संवाद यांतली सफाई या नाटकात निश्चितपणे जाणवते.

आबा हा एक पाच लाखांची इस्टेट असलेला माणूस. याचा मुलगा विनायक याच्या इच्छेविरूद्ध सरिता नावाच्या मुलीशी रजिस्टर लग्न करतो. या माणसाला एक विचित्र संशय. ही अमुक एक मुलगी सून म्हणून घरात येणं याला काही खास अर्थ आहे. ही आपला खून करण्याचं नवऱ्याच्या मनात भरवणार आणि आपली इस्टेट मग हे सरळच वारसा हक्कानं लाटणार. हा विषय. खरोखर या विषयात फार मोठ्या शक्यता आहेत. मतकरींनी हा एकंदर प्रकार चार कलाटण्यांनी मांडला आहे. पहिल्यांदा हे सगळं संशयाचं वातावरण. त्यात सरिताच्या बॅंगेत विषाची बाटली सापडते. ' रक्ताशिवाय खून ' हे पुस्तक सापडतं. विनायककडे रिव्हॉल्व्हर सापडतं, बगैरे. मग आबा इन्स्पेक्टर वाघमाऱ्यांना फोन करतात. (हा एक मजेदार माणूस -- फोन करायचा अवकाश की फोनवर येण्याऐवजी हा प्रत्यक्षच अवतीर्ण होतो।) इन्स्पेक्टर या दोघांना तंबी देतो की बाबांना कोणत्याही कारणानं काही दगाफटका झाला तर तुम्हाला अटक करण्यात येईल. इथून दुसरी स्टेज सुरू होते. नवरा-बायको दोघंही आबांची जिवापाड काळजी घेऊ लागतात. पायऱ्या बुळबुळीत राहू नयेत, त्यांना नीट झोप लागावी, इत्यादी. ही दोघं जितकी जास्त काळजी घेतात तितका तो माणूस लाईफ जास्त एंजॉय करू लागतो. तिसऱ्या स्टेजमध्ये मग या नवराबयकोंचे खरोखरच खुनाचे प्रयत्न सुरू होतात. कारण, अशी ही भयंकर काळजी घेत राहण्यापेक्षा खरोखरच यांचा यशस्वी खून करून यांतून मुक्त का होऊ नये ? -- असा विचार बळावतो. आपण निरपराधी आहोत असं सिध्द करता येईल अशा परिस्थितीत हे सगळं झालं म्हणजे झालं. मग करंडीत साप, अंथरुणात जळती सिगारेट इ.अयशस्वी प्रकार होतात. पुन्हा एकदा सगळं गाडं अंगावर कोसळतं. चौथ्या स्टेजमध्ये (२५ वर्ष उलटल्यानंतर) हा म्हातारा तब्वल नव्वद वर्षांचं ऐसपैस आयुष्य जगून आजारपणानं मरतो. ही दोघं तोपर्यंत आपले केस पिकवून बसलेली आहेत. इन्स्पेक्टर येतो न म्हणतो की मला माझं कर्तव्य केलच पाहिजे. मी तुम्हाला अटक करतोय. इथं अंतिम पडदा. असं हे तीन अंकी नाटक.

अशा चढत्या स्टेजेसनं मांडल्यामुळे आणि प्रवेशी रचनेमुळे नाटक गतिमान आणि रंजक झालेलं आहे. केवळ काल्पनिक जंजाळात माणसं अडकत जातात आणि जे कधी अस्तित्वातच नव्हतं त्याचे गळफास लावून घेतात हा खरोखर

एक धाडसी विषय. मतकरींनी हा विषय रंजकपणे रचला हे अर्थात कौतुकास्पद. पण एकंदर विषय त्यांना कितपत पेलला हा प्रश्न उरतोच. आणि या प्रश्नाचं उत्तर एकंदर हाताळणीच्या पध्दतीत सापडतं. विनोदाची परखरण, रंजकता यांची काळजी घेणं हे तसं आक्षेपार्ह नाही. पण या नाटकात केवळ एक मजेदार घटनांची उतरंड एवढंच या विषयाचं स्वरूप राहिलेलं आहे. त्यामुळं नाटकाचा शेवट अपेक्षित परिणाम साधू शकत नाही. या नाटकाचा नुसता आराखडा सांगण्यात जी भेदकता आहे ती प्रत्यक्षात राहात नाही. यावर मतकरींना विशेष ' थोर ' असं काही सांघायचं नव्हतंच, फक्त एक बऱ्यापैकी करमणूक उभी करायची होती असा एक बचावात्मक विचार करता येईल. पण मग विषयाचं वेगळेपण इत्यादी कौतुकांना फार मर्यादित अर्थ राहिल. एक बऱ्यापैकी करमणूक एवढंच जर लेखकाचं साध्य असेल तर मग हे सगळं ठीक आहे. तेवढ्या बाबतीत मात्र एक निखालस प्रणाम !

(साहित्य समलोचन, विशाल सहाद्री, २१ जुलै १९६८)

--- ००० ---

मनवा

स्त्रीबद्दलच्या असंख्य सूक्ष्म जाणिवा रंगविणारा प्रा.पु.शि.रेगे यांचा वेधक कथासंग्रह

मनवा - लेखक - पु.शि.रेगे, प्रकाशक- मौज प्रकाशन गृह, खटाववाडी, मुंबई ४, पृष्ठे ८६, किंमत ४ रुपये.

१९५६ मध्ये प्रसिध्द झालेल्या 'रूपकथक' मध्ये आणखी पांच कथांची भर टाकून हा नवा कथासंग्रह प्रसिध्द झालेला आहे. आपल्या कवितांतून स्त्रीबद्दलच्या असंख्य सूक्ष्म जाणिवा व्यक्त करणारे रेगे या कथांतून तिची अनेक चित्रे रंगवताना दिसतात. शैलीची त्रुटितता आणि सूचकता हे रेग्यांच्या कवितेचे विशेष त्यांच्या कथांतूनही तितक्याच प्रकर्षाने जाणवतात. रेग्यांची कविता जशी मनात घोळवत राहावी लागते तशी त्यांची कथाही तिचे वाचन संपल्यावरच खरी सुरू होते.

' कथा ' किंवा ' लघुकथा ' यापेक्षा ' गोष्ट ' हा शब्द पसंत करणारा हा लेखक आहे ही खास लक्षात घेण्याजोगी बाब. अर्थात ' गोष्ट ' आणि ' साक्ष ' या दोन कथा याला अपवाद ठरण्याजोग्या. विशेषतः ' साक्ष ' ही कथा तर, चारपाच वर्षापूर्वी ' शब्दरंजन ' च्या दिवाळी अंकात रेग्यांच्या ' सवित्री ' या कादंबरीतले एक प्रकरण कविता विभागात प्रसिध्द झाले होते त्याची आठवण करून देणारी. पण एकंदरीत रेग्यांची कथा ही गोष्ट असतेच. ती नेहमी पुढे सरकत असते. तिच्यात काहीतरी घडत असते ' विपर्ययः स्त्रीपूर्वकः ' ही कथा तर या दृष्टीने फारच विशेष. टागोरांची ' व्हिक्टरी ' नावाची कथा आणि

ही कथा तंत्राच्या दृष्टीने मुद्दाम एकत्रितपणे पाहाव्या अशा. लिखाण तर सगळे केवळ निवेदनाच्या पातळीवरचे. पण कथेचे ' असणे ' मात्र त्याहून खूप !

टागोरांच्या कथांतून जाणवणारे चिंतकाचे व्यक्तिमत्व आणि रेग्यांच्या कथांतून जाणवणारे चिंतकाचे व्यक्तिमत्व यांचे प्रकार वेगवेगळे असले तरी एकाच तोलामोलाचे आहेत. त्यांच्या व्यक्तिमत्वांतील फारक हे रेग्यांच्या स्त्रीविषयक खास दृष्टिकोणामुळे आहेत असे वाटते. एरवी, टागोरांची सखोल, चिंतनशील, काव्यमय वृत्ती आणि रेग्यांची वृत्ती या खूपच मिळत्या जुळत्या आहेत. या कथासंग्रहातली ' मन ' ही कथा या दृष्टीने पाहण्याजोगी. जीवनात रस घेणारे आणि तरीही अलिप्त असे हे ' रूप ' व्यक्तिमत्व.

कथासंग्रहाचे कव्हर वैशिष्ट्यपूर्ण पण छपाईच्या २/४ चुका राहून जाव्या हे 'मौज 'च्या दृष्टीने निश्चितच वाईट !

बालवाचकांसाठी ज्ञानवर्धक साहित्य

असे विख्यात संशोधक, असे त्यांचे शोध -- लेखक :- फ्लेचर प्रॅट. अनुवादक - शं.ना.नवरे बोरा ंड कंपनी,पब्लिशर्स प्रा.लि.३ राऊड बिल्डिंग, काळबादेवी रोड मुंबई २,पृ.१३८ कि.तीन रुपये.

सर्वज्ञान मालेतले हे पुस्तक. विज्ञाननिष्ठ अशा आजच्या युगात बोरा ंड कंपनीच्या या मालेसारख्या अनेक माला आपल्या भाषेत निघणे आवश्यक आहे. इतर भाषांतील अशा प्रकारच्या पुस्तकांचा मराठीत अनुवाद करणे हा या प्रकारातला एक महत्त्वाचा भाग. फ्लेचर प्रॅटच्या मूळ पुस्तकाचा शं.ना.नवरे यांनी केलेला हा अनुवाद.

स्फोटक द्रव्ये,छपाई आणि दुर्बिण, शिडाच्या होडीपासून विमानापर्यंत,सरकी काढण्याचे यंत्र आणि कापणीचे यंत्र, शब्दांनी आणि तारांनी केलेली जादू,घरगुती उपयोगाचे शोध, पोलाद आणि गगनचुंबी इमारती, लष्करी शोध आणि आधुनिक शोध असे आठ लेख या पुस्तकांत आहेत. ओघवत्या सुबोध भाषेत ते लिहिलेले असल्याने मुलांना गोष्टींसारखे आवडतील.शास्त्रज्ञांच्या आणि त्यांच्या शोधांच्या या हकीकती रंजक आणि ज्ञानवर्धक आहेत.

(साहित्य समालोचन, विशाल संह्याद्रि, २९-११-१९६८)

--- ००० ---

बॅरिस्टर अनिरुध्द धोपेश्वरकर

लेखक - भाऊ पाध्ये, पॉप्यूलर प्रकाशन, पृष्ठ संख्या १३२, कि.रु.६

उथळ, औपचारिक आणि लोकांच्या अपेक्षा ध्यानात घेऊन जगणं आणि आपलं स्वाभाविक जीवन जगणं यातला हा संघर्ष. धोपेश्वरकर, तो म्हणतो तसं हा काही नुसता वस्तुस्थितीची जाणीव असलेला माणूस नाही. 'सिनिक' च आहे. त्याचं आयुष्य म्हणजे एक प्रकारची तिडीक आहे. एक प्रतिक्रिया आहे. 'मोठे' होण्यामध्ये त्याला इंटररेस्ट नाही हे खरं, पण स्वतःला 'फालतू' हे विशेषण लावणं हेही तितकंच 'भंपक'. आपण जसे आहोत तसं स्वतःला पाहणं ही गोष्ट अर्थात संपूर्ण वेगळी. सिगारेट्स ओढणं ही या माणसाची निरनिराळ्या संदर्भात दर्शविली गेलेली क्रिया त्याच्या 'सिनिक' पणाची साक्ष आहे. 'मी जन्माला का आलो? माझ्या जगण्याचा उपयोग काय?' हे या माणसाला पडणारे प्रश्न त्याची चिंतनशील अस्वस्थता दाखवतात. पण ही अस्वस्थता मूलतः एक प्रतिक्रिया या स्वरूपात आहे हे नाकारता येणार नाही.

'बाहेरच्या गुंत्यात तो जसजसा अडकत जातो तसतसा आतून त्यापासून मोकळा होत जातो' असं मलपृष्ठावर म्हटलं आहे ते पटत नाही. अशा स्वरूपाच्या मानसिक प्रगतीच्या वा बदलाच्या कल्पनेला कादंबरीत तरी आधार नाही. ही व्यक्तिरेखा मूलतः स्टॅटिक अशीच आहे.

प्रियवंदा, मालविका, शर्मिष्ठा, प्रद्युम्न, अभिमन्यु, चक्रपाणी इत्यादी नावांतून एक प्रकारची कालिक सरमिसळ आणि विडंबन या गोष्टी साधतात. प्रियवंदा, क्लारा, आयव्ही, राय, तात्या, जनार्दन, चक्रपाणी इत्यादी व्यक्तिरेखा 'गुंता' तयार होण्यात आपापल्या परीनं सार्थ कामगिरी बजावतात. धोपेश्वरकरांना आपण 'सिनिक' खासच म्हणू शकू, पण पाध्यांना सहजासहजी हे विशेषण लावता येणार नाही. त्यांनी एकंदर कादंबरी (प्रथम पुरुषी निवेदन हे धोपेश्वरकरांचंच असल्यानं) एक वस्तुस्थितीची जाणीव या स्वरूपातच आपल्यापुढं ठेवलेली आहे. मानवी आयुष्याबद्दल सर्वसामान्य निष्कर्ष निघावे अशी कोणत्याही प्रकारची तजवीज त्यांनी केलेली नाही. थोडक्यात, कादंबरी यशस्वी.

--- ००० ---

बारा गावचं पाणी

लेखक - वसंत बापट, पॉप्युलर प्रकाशन, पृ. १३५, कि. रु. ७

प्रवासवर्णन हे जेव्हा आत्माविष्काराच्या स्वरूपाचं असतं तेव्हाच ते ललितकृती या प्रकारात येऊ शकतं, नाहीतर तो एक नुसता नोंदवजा ऐवज होतो. बापटांचं हे प्रवासवर्णन ललितकृती आहे. खास त्यांचा असा छाप या वर्णनावर आहे. ' सी ंन्ड ड्रीम ' हा आदेश बापटांनी तंतोतंत पाळलेला आहे. बापटांच्या काव्यमय वृत्तीचा प्रत्यय जागोजागी येतो. नुसती शीर्षकांवरून नजर फिरवली तरी हे दिसून येईल. ' मनाली, माझी लाडकी ', ' पहाडांची देखणी राणी ', ' रामेश्वरा, तू कोठे रे गेलास ? ', इत्यादी.

जयपूरमधल्या पाषाणांबद्दल लिहितांना ते म्हणतात, ' केवळ स्त्रियांनीच फोडले इथले पाषाण ; त्यांच्या हातांच्या स्पर्शाने हे पाषाण लाल झाले ! ' पेहलगाम, मनाली, चंदीगड, दार्जिलिंग, शिलाँग, पाँडेचरी, रामेश्वर, कन्याकुमारी, माण्ड, उदेपूर, जयपूर, कोणारक आणि वाराणसी यांची बापटांनी केलेली वर्णनं सूक्ष्म आणि माहितीपूर्ण तर आहेतच ; पण तिथला निसर्ग आणि तिथली माणसं यांचं कविहृदयानं घडवलेलं दर्शनही त्यांत आहे. निसर्गाच्या नजाकतीनं, सौंदर्यानं बहरून येणारं त्यांचं मन तथाकथित ' धार्मिकपणा ' च्या नावाखाली चाललेला माणसाचा क्षुद्रपणा आणि हिडीसपणा पाहून व्यथित होतं. त्यांच्या स्वप्निल कल्पनाशक्तीचा प्रत्यय त्यांच्या ' माण्डू ' आणि ' कोणारक ' वरील लेखांत चांगला येतो. भूतकाळातल्या व्यक्ती, प्रसंग ते साक्षात पाहतात. मनाली आपल्याच तंद्रीत सफरचंदी स्वप्ने पाहते, पाँडेचेरी म्हणजे शॅपेन आणि माडी यांची विचित्र कॉकटेल, चंदीगड म्हणजे नुकताच उगवलेला एक अंकुर -- अशा स्वरूपाची त्यांची वाक्यं, त्यांचा अनुभव आणि त्यांची काव्यदृष्टी दर्शवतात. स्वप्निल अलंकरणाचा सोस हा खास बापटांचा. त्यामुळं एकंदर लिखाणाला मर्यादा पडत असल्या तरी एका रसिकाचं प्रवासवर्णन म्हणून त्याचं मोल कमी होत नाही.

--- ००० ---

प्रकाशयोजना व नेपथ्यरचना

लेखक - डेरेक जेफेरिस. भाषांतर - प्र. ना. परांजपे, मौज प्रकाशन, पृ. ७९, कि. रु. २

नाट्य क्षेत्रातील मराठी साहित्यात महत्त्वाची भर. ग्रीक नाटकांच्या काळापासून ते आतापर्यंतच्या प्रगतीच्या महत्त्वाचे टप्पे दर्शविणारा आढावा, अनेक आकृत्या, साधनं, वेगवेगळ्या शैली, इत्यादींची चर्चा ही या पुस्तकाची वैशिष्ट्ये.

प्रकाशयोजना आणि नेपथ्यरचना यांतल्या गुंतागुंतीच्या अनेक प्रश्नांची हे पुस्तक वाचून चांगली ओळख होते. असे उपयुक्त पुस्तक मराठीत आणल्याबद्दल श्री.परांजपे यांना धन्यवाद.

--- ००० ---

खळाळ

लेखक - आनंद यादव, मौज प्रकाशन, पृ.१८८, कि.रु.६.२५

ग्रामीण जीवन हे या कथांचं अनुभवविश्व. लेखकानं हे सारं बारकाईनं पाहिलेलं आहे. संज्ञाशीलपणे, भरभरून अनुभवलेलं आहे आणि हे सर्व अनुभव आविष्कृत करण्याची क्षमताही लेखकाच्या लेखणीत आहे. पण असे असूनही हा लेखक या अनुभवांची खोली - उंची यांचा संपूर्ण स्वाभाविक शोध घेऊ शकत नाही असं दिसतं. याचं कारण म्हणजे रचनेविषयी बाळगलेली अवास्तव सावधगिरी आणि विशिष्ट परिणाम साधले जाण्याची लेखकाची उघड अपेक्षा. यांमुळे मूळ अनुभवाचं स्वरूप शोधण्यात लेखक अपुरा पडतो. अशा प्रकारच्या लेखकाच्या उघड अपेक्षा 'वखार', 'मुद्दा', 'बाळा पाडा' या चांगल्या कथाही एक प्रकारच्या ठोक पातळीवर आणून ठेवतात. 'गाळ' ही मात्र 'लेखका' च्या कचाट्यातून सुटलेली एक चांगली कथा. बहुतेक सर्वच कथा खेड्यातल्या अस्सल व्यक्तिरेखा उभ्या करतात.

'बाळा पाडा' मधला बापू, 'मोट' मधला बाबू, 'धुणं' मधला येशा, 'माघारी' मधला म्हातारा, 'बरातीचा शालू' मधली अंजना अशा कित्येक व्यक्तिरेखा ठसठसितपणामुळे लक्षात राहण्यासारख्या आहेत. 'राजावाणी', 'माणूस', 'मुंडरी', 'सासुरवाशीण', या कथांतलं काहीसं नाट्यछटेसारखं तंत्र उल्लेखनीय आहे. नाट्यगुण हा बहुतेक सर्वच कथांत आढळतो. 'धुणं', 'वखार', 'चटावलेला', 'मुद्दा', 'बाळा पाडा', 'माघारी' या कथा या दृष्टीनं पाहण्यासारख्या आहेत. नाट्य आणि रचना यांची या लेखकाची जाणीव पाहता यानं पुढंमार्गं नाटक लिहिल्यास तो नाटककार या कथाकाराहून खूप सरस होईल असं वाटतं. स्वतःच्या दोषांवर विजय संपादण्याचा तो एक मार्ग होऊ शकेल.

लेखकाचं समृद्ध अनुभवविश्व, सूक्ष्म निरीक्षण आणि गाढ संज्ञाशीलता पाहता या लेखकाचा वकूब प्रत्यक्षात उतरतो त्याहून मोठा आहे हे जाणवतं. सर्वच कथांमधली ग्रामीण शैली हा अलीकडच्या 'ग्रामीण' कथांच्या संदर्भातला वेगळेपणा. परिशिष्टात स्वाभाविकतेला लेखकानं दिलेलं महत्त्व योग्यचं आहे. 'कथा' ही एकच यातली 'ग्रामीण' नसलेली कथा. संग्रहात अगदी वेगळीच पडणारी. मनाच्या सूक्ष्मतेवर लक्ष केंद्रित करणारी, 'अशी रचना करून घ्यावी' हे यातलं वाक्य या कथेच्या संदर्भात जरी नसलं तरी संग्रहाच्या दृष्टीनं लक्षणीय आहे.

--- ००० ---

बारा रामांचं देऊळ

लेखक - सरिता पदकी, मौज प्रकाशन, पृ. १४९, किं.रु.५

हा एका 'लेखिके' चा कथासंग्रह. ज्या ज्या कथांतून प्रथमपुरुषी निवेदन आहे तिथे 'मी' ही व्यक्ती स्त्रीच आहे. इतर कथांत स्त्री पात्रांच महत्त्वाची आहेत. लग्न, मुलं, नातीगोती हे सर्व जग या कथांत म्हणूनच महत्त्वाचं.

काही कथांमधली तांत्रिक प्रयोगशीलता उल्लेखनीय आहे. एक प्रकारच्या नुसत्या 'अवेअरनेस' ठेवण्याच्या तंत्रानं एक समर्थ तटस्थपणा येतो आणि सूचकतेची क्षमता वाढते. उदा. 'बारा रामांचं देऊळ', 'अधू माणसांचं घर', आणि 'आटापिटा.'

'वाटचाल' ही या कथासंग्रहातली लेखिकेचं सामर्थ्य पूर्णपणे दाखवणारी कथा. जन्म, मृत्यू आणि एकाकीपणा या तिन्ही गोष्टी एकवटून कथा गोठवल्यासारख्या आकारात एक जोरदार वास्वत सांगून जाते. 'नुसतं आपलं फरशीला धरून पडून राहायचं!' हे वाक्य लेखिकेच्या समर्थ अशा सूचक शैलीचं उत्तम उदाहरण. 'ट्रिप' ही आई, मुलगा, बाप यांच्या नात्यांतले सूक्ष्म हेलकावे दाखवून जाणारी आणखी एक चांगली कथा.

'पुनर्जन्म', 'रात्र', असंबध्द' आणि 'अर्धा दिवस सुट्टी' याही यशस्वी कथा. विशेषतः 'पुनर्जन्म' मधलं चढवत नेलेलं 'आयडेंटिफिकेशन' भेदक आहे. 'घटस्फोटाची गोष्ट' त्या मानानं सामान्य वाटते. दीर्घ आणि घटनाप्रधान कथांमधे 'फुगे' आणि 'दंश' अधिक सरस उतरलेल्या. लेखिकेच्या सूक्ष्म-तटस्थ दृष्टीचा स्पर्श सगळ्याच कथांना आहे. सूचकतेचं सामर्थ्य हे या लेखिकेचं मुख्य वैशिष्ट्य असल्यानं आकारानं लहान असलेल्या ह्या कथा अधिक जोमानं भिडतात.

(किलॉस्कर, फेब्रुवारी १९६८)

--- ००० ---

नवी प्रकाशने

निवडक एकांकिका - १९६५

संपादक - प्रा.श्री.र.भिडे, सोमय्या पब्लिकेशन्स लिमिटेड, मुंबई.पृष्ठे २८३, कि.रु.१२

एकांकिका हा खरोखरच मराठीतला एक उपेक्षित साहित्यप्रकार. त्या दृष्टीनं पाहता प्रा.श्री.र.भिडे यांचा हा एकांकिकामालेचा वार्षिक उपक्रम अत्यंत महत्त्वाचा. निवडीबद्दल मतभेद होणं संभवनीय असलं तरी एकंदर निवड साक्षेपानं केलेली आहे हे जाणवतं. ज.दि. दांडेकरांच्या 'नादी नवरे' -- पासून ते विजय तेंडुलकरांच्या 'काही खरं नव्हे !' पर्यंत वेगवेगळ्या तऱ्हेच्या एकांकिका यात समाविष्ट आहेत आणि या अर्थानं हे १९६५ च्या एकांकिकांचं प्रातिनिधिक स्वरूप. सामाजिक, ऐतिहासिक, रहस्यमय, प्रहसनात्मक आणि प्रायोगिक या सर्व तऱ्हांचं प्रतिनिधित्व या संग्रहात आहे.

विजय तेंडुलकरांची 'काही खरं नव्हे' ही एकांकिका सर्वांत सिध्दहस्त आहे. कमलाकर हा एक मध्यमवर्गीय नवरा. त्याच्या लग्नाचा वाढदिवस. वेणीबिणी घेऊन घरी येतो तर बायको पाकक्रियेत मग्न. आणि मग त्याच्या कल्पनेतली त्याची 'रोमॅंटिक' बायको आणि 'वस्तुस्थिती' यांच्या संबंधात जे एक विलक्षण नाट्य निर्माण होतं ते खास तेंडुलकरांच्या लेखणीचं वैशिष्ट्य. मोठ्या मजेदार पध्दतीनं त्याचा विकास होत राहतो. पण या 'मजेत' कुठंतरी एक अस्फुट वेदना असते, रुखरुख असते -- आणि म्हणूनच 'काही खरं नव्हे !' असं म्हणून होणारा, तडजोडी शेवट, आपल्याला एका चमत्कारिक अशा घुसमटत्या अवस्थेत सोडून देतो.

रत्नाकर मतकरींची 'रणमर्द' ही एकांकिका फॉर्मच्या दृष्टीनं अत्यंत महत्त्वाची. त्यांच्या संवादांतून (आणि सूचनांतूनही) होणारी वातवरणनिर्मिती चांगलीच भेदक आहे. वसुधा पाटील यांची 'एकटा' ही एकांकिका एक भरघोस असा भावनात्मक अनुभव आहे, पण एक बऱ्यापैकी मेलोड्रॅमेटिक एकांकिका यापलीकडे तिचं श्रेय जात नाही. प्रभाकर पाटील यांची 'बळी' ही एकांकिका मात्र भावना आणि रहस्य यांच्या संयोगाच्या संयत पण तीव्र अशा वातावरणातून एक जबरदस्त थीम सांगून जाते. यातली तंत्राची हाताळणीही मराठी एकांकिकेच्या विकासाच्या संदर्भात महत्त्वाची ठरावी. (कल्पना परकीय ते सोडा).

अनिरुध्द पुनर्वसूंची 'डाकीण' एक भयानक सुन्नपणा निर्माण करते. बाकीच्या नवरे, चिमोटे, वैष्णव, सिनकर आणि दांडेकर यांच्या एकांकिका आपल्या 'ठीक' या सदरात येतील. श्रीकांत सिनकर यांच्या 'पेटलेली अमावास्या' या एकांकिकेतल्या रहस्यातली (हिंदी रहस्यपट टाईप) हवा सुरुवातीला जे एकांकिकेला लागणारं सामान दिलं आहे ते वाचून निघून जाते. प्रयोगेच्छू लोकांच्या सोयी ध्यानात घेणं हे संपादकांचं स्तुत्य कर्म. पण एकांकिकेतल्या उत्सुकतेची हानी न

होण्याच्या दृष्टीनं हा भाग शेवटी टाकता येणार नाही काय ? ' १९६६ ' मधे या सूचनेचा विचार होईल अशी आशा आहे. १९६५ साली प्रसिध्द झालेल्या एकांकिकांची सूची पुस्तकाच्या शेवटी दिलेली आहे. अभ्यासकांच्या आणि उत्सुक वाचकांच्या दृष्टीनं हा एक उपयुक्त भाग. एकूण प्रा.श्री.र.भिडे यांचं हे वार्षिक म्हणजे दर वर्षी मराठीतला एक ' प्रसंग ' ठरणार अशी खात्री वाटते.

--- ००० ---

मनोरा

कवयित्री - पद्मा लोकूर. मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.पृ.८२, किं.रु.४

या संग्रहातल्या कवितांतून नेहमी येणारे काही शब्द--डोळे (पापणी),श्वास,फिकट (पुसट),तळ (खोल),कळी (पाकळी,फूल),अंधार (रात्र), काजवे, कापूर,थेंब,ओठ, डोह (जळ), दंव, देठ, काठ, स्पर्श, तुंब,(तुडुंब), तडा, सूर, स्वप्न, बोट, क्षण, लाट, शून्य, रिक्त, धुके आणि व्यथा -- या पंचवीस एक प्रतिमांचं विश्व हेच यांतल्या कवितांचं विश्व आहे. यांतले एक वा अनेक शब्द संग्रहातल्या जवळजवळ प्रत्येक कवितेत आहेत. त्यांतूनच कवयित्रीचं संज्ञाशील मन वेगवेगळ्या अनुभवांचे आकार घेत राहतं, एक प्रकारचं ' निजगुज ' करीत राहतं. यात काहीसं गूढ, काहीसं हरवलेपण आणि काहीसा (उप) भोग असतो. अनेक संवेदना आणि एक भावानुभव यांच्या एका सखोल सरमिसळीतून कविता आकाराते आणि या अर्थानं दोन प्रतिमांमधलं (वा शब्दांमधलं) अंतर ती भाववृत्ती भरत असते आणि प्रत्यक्ष शब्दांमधून ' सदेह ' होत असते. आणि याच अर्थानं ' या शब्दाचा त्या शब्दाशी, चिरा सांधुनी घेते आहे ' हे खरे आहे. कवयित्रीचं भावविश्व मर्यादित आहे आणि तसंच तिचं माध्यमही. पण या मर्यादेतल्या असंख्य छटा आणि बारकावे ती दाखवते. पण तरीही बऱ्याच कवितांच्या समान तंत्रामुळे संग्रहाला काहीसा ' कंटाळयाचा शाप ' मिळतोच.

कवयित्रीच्या अनुभवांची जात ही नाजूक, काहीशी हळवी पण आवेगमय आहे. ' कहाणी', ' महामूर बरसात ', ' ती शक्ती ', ' क्षितीजाच्या रेषेपाशी ', ' मनोरा ', ' बर्फ-गारव्याची रात्र ', ' मंतरलेली वाट ', ' जळात उतरे सांज कापरी ', ' होते मनी ', ' तर', ' नकार ', ' तळ नसलेला तळ ', ' झुला ' ह्या या संग्रहातल्या काही चांगल्या कविता. अनुभवांची सूक्ष्म जाणीव आणि तरल संज्ञाशीलता यांच्या संयोगानं पद्माबाईंची कविता मराठी कवितेत आपला असा एक ' मनोरा ' रचीत आहे खास.

(किलोस्कर,मार्च १९६८)

--- ००० ---

दुसरा पक्षी

कवी - पु.शि.रेगे, मौज प्रकाशन,पृ.६७, कि.रु. ४.५०

पु.शि.रेगांच्या कवितेचं एक अत्यंत महत्त्वाचं वैशिष्ट्य र.कृ.जोश्यांनी या संग्रहाच्या मुखपृष्ठात पकडलेलं आहे. 'समुद्राचे काठ किंचित् सरकतात' हा शब्दसमुच्चय किंवा संग्रहाच्या सुरुवातीलाच छापलेली 'पक्षी जे झाडावर गाणे गातो' ही कविता यांमध्ये हे वैशिष्ट्य प्रकर्षानं ग्रथित आहे. या वैशिष्ट्याला शोभादर्शकाची उपमा देता येईल. एकच कविता असंख्य पॅटर्न्स देत राहते. यामुळं रेगांची कविता नेहमीच अत्यंत सळसळती, चैतन्यपूर्ण अशी वाटते.

मी जे कधीच बोललो नाही

त्याचे झाले तीन शब्द --

एक माझा, एक तुझा, एक कुणाचाच नाही.

जो कुणाचाच नव्हता

त्याला मी आता पढवले आहेत तीन शब्द --

एक तुझा, एक माझा, एक कुणाचाही.

ही कविताही या दृष्टीनं पाहण्यासारखी आहे. ही कविता या संग्रहात आणखी एका दृष्टीनं वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या कवितेत इंद्रियगम्य असा एकही शब्द (प्रतिमा) नाही. 'तू-मी' च्या संदर्भात विचार-भावना यांची एक गुंतागुंतीची जाणीव या कवितेत व्यक्त केलेली आहे. काव्याचा औपपत्तिक विचार करणाऱ्यांच्या दृष्टीनं ही कविता महत्त्वाची ठरावी. 'ऋग्वेद प्रेमा, मग काहीही करा', ही कविताही या दृष्टीनं पाहण्यासारखी आहे.

रेगांची ' पुष्कळा ' शब्दकळा, त्यांचा ढंग, लय यांचा प्रत्यय त्यांच्या याही संग्रहात येतोच. अगदी मोजक्या शब्दांत खूप काही सामावणं हे या संग्रहातल्या सर्वच कवितांचं वैशिष्ट्य. समजून घेणं आणि जाणवून घेणं या जर वाचकाच्या संदर्भातल्या दोन महत्त्वाच्या प्रक्रिया असतील, तर बऱ्याच वेळा रेगांच्या प्रतिमा जाणवून घेण्यासाठीच असतात असं वाटतं. म्हणजे त्या प्रतिमांवरून काही वेगळे संकेत - प्रतिध्वनी आपल्या मनात प्रयत्नपूर्वक निर्माण करत जाणं हे अशा कवितांच्या संदर्भात चुकीचं ठरतं. ' तळयात पाणी पाण्यात फूल ' ही कविता या दृष्टीनं पाहण्यासारखी आहे. ही एक ' साधी ' कविता आहे. या साधेपणाचा प्रत्यय रेगांच्या बहुतेक कवितांतून येतो. स्वाभाविकता आणि सहज दृष्टिकोण यामुळं हा साधेपणा येतो आणि कुठल्याही मोठ्या कवीचं हे एक लक्षण आहे. (अर्थात् ' साधी कविता ' सोपी ' असेलच असं नाही.)

कवितांचे तीन गट करण्याची कल्पना मात्र अगदीच ढोबळ आहे. या वेगवेगळ्या गटांतल्या वेगवेगळ्या कवितांत 'गृहीत' धरण्याजोगं सूत्र वगैरे आहे की काय याबद्दल शंका वाटते. अशा प्रकारची 'सजावट' करण्याची खरं म्हणजे काही जरूरी नव्हती.

--- ००० ---

करपध्दती व राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था

ले.हेमलता राईकर,समाजप्रबोधन संस्था, पृ ८३,किंमत रु १.२०

राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था पुस्तकमालिकेतील हे पहिले पुस्तक. नागरिकाला राष्ट्रीय दृष्टिकोणाचा परिचय होण्याच्या दृष्टीने ही माला आखलेली आहे. नियोजनबध्द आर्थिक विकासाचा प्रयत्न यशस्वी होण्याच्या दृष्टीने लोकांचे अधिकाधिक सहकार्य मिळणे आवश्यक. त्या दृष्टीने सामान्य माणसाला राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या वेगवेगळ्या अंगांचा व त्यातील प्रश्नांचा परिचय होणे महत्त्वाचे. या छोट्या पुस्तकात अर्थसंकल्पाची भूमिका, करचिकित्सा, भारतातील कर-आकारणी, सरकारी खर्च -- या गोष्टींबद्दल विवेचन केलेले असून पुस्तकाच्या शेवटी निरनिराळ्या अंदाजपत्रकांचे, उत्पन्नाचे, खर्चाचे असे तक्ते दिलेले आहेत. हा विषय थोडक्यात, सुबोधपणे लोकांपुढे ठेवल्याबद्दल हेमलता राईकर यांना धन्यवाद.

--- ००० ---

स्वप्नगंधा

लेखक - प्रकाश कामतीकर, प्रकाशक - प्र.भा.कामतीकर, पृ.९७, किंमत रु.४

या ललित लेखसंग्रहाचे नाव त्या लेखांचं स्वरूप सांगण्याच्या दृष्टीनं अन्वर्थक आहे. (स्वतः लेखकानंच काढलेलं साधं, एकमेकात मिसळणाऱ्या आकाराचं रंगीबेरंगी मुखपृष्ठही.) कामतीकरांमधे एक प्रकारची गंभीर चिंतनशीलता आहे हे खरं आहे ; पण ती ते ' हळव्या विभ्रमा 'च्या नादी लागून वाया घालवतात. मनावर ठसतो तो भाषेचा फुलोरा आणि प्रतिमांचे कारंजे. अर्थात इतक्या प्रतिमांना, असोसिएशनसना स्वप्निलपणे का होईना पण हाताळता येणं हे कर्तृत्वच ! तेवढं श्रेय अर्थात कामतीकरांना कुणीही देईल. शिवाय वाक्यांच्या विशिष्ट (काव्यात्म ?) रचनेनं एक प्रकारची वृत्ती निर्माण करण्यातही ते तयार आहेत. (थोड्याफार प्रमाणात सर्वच लेखांचं तंत्र समान आहे.) आशयापेक्षा माध्यमाला महत्त्व येण्याचा हा जो प्रकार इथे घडतो त्यामुळं ' आपले सामर्थ्य, नीट पारखून वापरण्याचा प्रयत्न मात्र त्यांनी केलेला नाही. ' -- हे

कुरुंदकरांचं प्रस्तावनेतलं म्हणणं पटतं. आपलं सामर्थ्य जेव्हा हा लेखक पारखील तेव्हा काहीतरी फार महत्त्वाचं लिहिलं असं वाटतं -- आणि या अर्थानं हा संग्रह लेखकाबद्दल अपेक्षा निर्माण करणारा.

(नवी प्रकाशने, किलोस्कर, एप्रिल १९६८)

--- ००० ---

हरवले ते

ले. उध्दव ज.शेळके - कॉन्टिनेंटल प्रकाशन,पृ २४९,कि.रु.६

' तोवर इकडे काय घडत होते ' तंत्रांन लिहिलेली एक सामान्य कादंबरी. अत्यंत ढिसाळपणे ' रचलेली ', लेखकाच्या मर्जीवर चालणारी. एका अपघातामुळं सदाशिव आपल्या बायको-मुलांना दुरावतो. त्यांच्या आयुष्याच्या दोन समांतर रेषा लेखक आपल्यापुढं ठेवतो. सदाशिव कीर्तिशिखराकडे चढत जातो. त्याची पत्नी, निर्मलाचं पतन होत जातं. तिला झालेल्या अनौरस मुलामुळं सुप्रसिध्द अभिनेते टी.सदानंद म्हणजे तिचा पती सदाशिव हे ओळखूनही ती त्याला सामोरी जाऊ शकत नाही. ' हरवले ते ' कधीच ' गवसत ' नाही. दोघांनाही. शेळक्यांच्या नावावर आणखी एक पुस्तक जमा होणं एवढंच या कादंबरीचं ' श्रेय '. वेळकाढू वाचकांनासुध्दा या कादंबरीबद्दल कितपत आकर्षण वाटेल याची शंकाच आहे.

--- ००० ---

ब्रह्महत्या

ले.रत्नाकर मतकरी -- पॉप्युलर प्रकाशन,पु.६१,किमत ४ रुपये.

एका इस्टेटवाल्या माणसाला आपली इस्टेट लंपास करण्यासाठी आपला खून करण्यासाठी कुणीतरी कट रचतंय असा उगीचच संशय -- हा विषय. आपणच आपल्या कल्पनेनं निर्माण केलेल्या गुंत्यात माणसं अडकत जातात. जे कधी अस्तित्वातच नव्हतं त्यासाठी खर्ची पडतात. विषय खरोखर लेखकाला आव्हान देणारा. मतकरींनी व्यावसायिक यशाच्या अपेक्षेनं ' करमणुकी ' ची काळजी घेतली याबद्दल काही म्हणायचं नाही, पण नाटकासाठी असा विषय घेणाऱ्या माणसाचा प्रत्यक्ष नाटक लिहितानाचा एकंदर दृष्टिकोण वरवरचाच राहावा याचं आश्चर्य वाटतं. त्यामुळं तिसऱ्या अंकातला दुसरा प्रवेश (नाटकाचा शेवटचा भाग) हा चांगला लिहिलेला असूनही अपेक्षित परिणाम साधू शकत नाही. व्यवसाय आणि विषयाचं मोठेपण यांच्यातला लेखकाच्या मनातला गोंधळ स्पष्टपणे जाणवतो. या गोंधळामुळंच हे एक चांगलं होऊ शकलं असतं

असं नाटक फसलेलं आहे. (नाटकाला व्यावसायिक यशही फारस मिळालं नाही ही या नाटकाच्या शोकांतिकेची दुसरी बाजू.) उरतं ते कल्पनेचं नावीन्य, बरे संवाद आणि लेखकाच्या कसलेल्या हातानं पेललेली प्रसंगांची उतरंड. पण एक कलाकृती म्हणून याचं कौतुक कितीसं करायचं ?

--- ००० ---

मळणी

ले.रा.रं.बोराडे - मौज प्रकाशन, पृ.१७९,कि.६ रु.

बोराडे यांची कथा मुख्यतः स्थितिशील आहे. माणसाचा स्वार्थ, त्याचे हितसंबंध आणि त्याच्या स्वतःच्या संदर्भातल्या अपेक्षा या गोष्टी गृहीत धरल्या तर निरनिराळ्या नात्यांतून, संबंदातून ज्या काही बिनतोड अशा परिस्थिती निर्माण होतात त्या या कथांतून प्रामुख्याने जाणवतात. म्हणून बोराड्यांच्या कथेचा परिणाम हा बऱ्याच वेळा एकंदर सूत्रापेक्षा निर्माण होणाऱ्या परिस्थितीतच अधिक साठलेला असतो असं दिसून येतं. माणसं एक प्रकारच्या चमत्कारिक गोंधळात आणि गुंत्यात कशी सापडतात यापेक्षा त्याचं एकंदर स्वरूप कसं आहे हे इथे अधिक अर्थपूर्ण ठरतं. आणि म्हणूनच बोराड्यांची कथा ही त्यातल्या कथेपेक्षा एक अवस्था म्हणून अधिक अर्थपूर्ण ठरते. त्या अवस्थेचं यथार्थ आकलन होण्यासाठी 'कथा' असते. ('पौरुष' सारखी एखाददुसरी घटनाक्रमाचं महत्त्व असलेली कथा सोडली तर इतर बहुतेक कथांतून हे वैशिष्ट्य जाणवतं.)

यामुळं बऱ्याच वेळा बोराड्यांच्या कथेला द्वंद्वत्मक स्वरूप येतं. ' चुंबळ', ' लगीन', ' माधारी', ' सौदा', या कथा या दृष्टीनं पाहण्यासारख्या आहेत. बऱ्याच कथांचा शेवट ते एक प्रकारच्या पराभवात्मक स्थितीत करतात. त्यांच्या बहुतेक सर्वच नायकनायिका या पराभूत व्यक्ती आहेत.

या सर्व गोष्टींचा विचार करता बोराड्यांच्या कथेचं एक सर्वसामान्य तंत्र ठरून गेल्यासारखं जाणवायला लागतं. हा अर्थात ते रंगवत असलेल्या मानवी जीवनाचा आणि त्यांच्या स्वतःच्या दृष्टिकोणाचा परिपाक आहे हे जरी खरं असलं तरी यातूनच लेखकाच्या मर्यादा स्पष्ट होण्याचा आणि स्थिरावण्याचा धोकाही नाकारता येणार नाही. लेखक,वाचकाला ' सापडू ' लागला की काय अशी शंका निर्माण होणं हे काही सुचिन्ह नव्हे -- आणि बोराड्यांमधे तर चांगल्या कथाकाराच्या शक्ती आहेत !

(नवी प्रकाशने, किलोस्कर, मे १९६८)

--- ००० ---

रंगभूमीवरील नेपथ्य

लेखक - पु.श्री.काळे, व्हीनस प्रकाशन, पृ.९६, कि.रु १५

हे लेख प्रथम 'मनोहर' मासिकातून क्रमशः प्रसिध्द झाले. व्हीनस प्रकाशनानं ते पुस्तकरूपानं एकत्र आणले आहेत ही एक फार मोलाची कामगिरी आहे. नाट्याच्या तांत्रिक अंगांची जाण वाढवण्याच्या दृष्टीनं अशा पुस्तकांची मराठीत जितकी भर पडेल तितकी हवीच आहे. श्री.काळ्यांचा प्रदीर्घ अनुभव आणि त्यांची अभ्यासू वृत्ती यांचा हा परिपाक आहे. श्री.केशवराव भोळ्यांची प्रस्तावना हे या पुस्तकाचं आणखी एक महत्त्वाचं भूषण. एकंदर विवेचनाला पूरक अशी अनेक छायाचित्रं पुस्तकात दिलेली असल्यानं पुस्तकाचं स्वरूप अधिक सरस झालेलं आहे. एका मोठ्या कालखंडांचा आवाका असलेलं हे पुस्तक नेपथ्य कलेच्या विकासाची दिशा समजण्याच्या दृष्टीनं अत्यंत महत्त्वपूर्ण असं झालेलं आहे.

--- ००० ---

ही चौकट वाटोळी

ले. शाम फडके, प्रेस्टिज प्रकाशन, पृ.८८, कि.रु.४.

राज्य नाट्य महोत्सवात गाजलेलं असं हे नाटक. नाटकाचं पुस्तक वाचणं आणि त्याचा प्रत्यक्ष प्रयोग पाहणं यात जमीनअस्मानाचं अंतर आहे असे आपण म्हणतो. पण कादंबरी वाचतानाचा आणि नाटक वाचतानाचा वाचकाचा दृष्टिकोण काही प्रमाणात का होईना पण वेगळा असेल तर नाटक म्हणून त्याचं मूल्य वाचकाला सांगता यावं असं वाटतं. शिवाय निकृष्ट दर्जाचं लिखाण जर रंगभूमीवर प्रभावी होत असेल, तर ते काही लेखकाचं कर्तृत्व मानता येणार नाही. नाटकाच्या स्क्रिप्टचं परीक्षण हे नाटकाच्या लेखकाच्या कर्तृत्वाचं मोजमाप करण्यासाठी असतं. आणि यासाठी नाटकाला प्रयोगापासून विभक्त करायला हरकत नसावी असं वाटतं.

जुगारी मवाल्याशी एका मुलीचं लग्न ठरतं. तिचा एक भाऊ तसाच वाया गेलेला. बाकीची सगळी माणसं प्रतिष्ठा वगैरे गोष्टींना जपणारी. पण मुलीचा निश्चय कायम. म्हणजे विषय तसा थोडाफार ' एक हट्टी मुलगी ' त येऊन गेलेला. त्यात निदान तेंडुलकरांचा खऱ्याखोऱ्यातल्या संघर्षाला सामोरं जाण्याचा प्रयत्न तरी होता. पण इथं लेखक मूळ संघर्षापासून अगदी लांब राहतो, अगदी सामान्य मुद्यांवर सामान्य बुध्दीनं पानांच्या पानं वाया घालवताना आढळतो. म्हणजे संघर्षाचं एकंदर स्वरूप उलगडण्याची आपली ताकत नाही हे लेखकानं ओळखलं असावं. त्याच्या दृष्टीनं नाटक तीन अंकी होणं हे महत्त्वाचं. यातून अर्थातच अपरिहार्यपणे, लेखक पात्रांच्या सूक्ष्म विशेषांपासून दुरावलेला आढळतो. बहुतेक पात्रं ही ' ठोक '

आहेत. 'मधू' हे पात्र आजचा एक बीटनिक समर्थपणे उभ करू शकलं असतं. ' जयू ' ला जर आवश्यक ते महत्त्व दिलं असतं तर नाटकात आवश्यक त्या गांभीर्याची भर पडली असती. इथं मात्र फक्त जुगाऱ्याच्या मनःस्थितीचं समर्थन आणि जुगाऱ्याशी लग्न करण्याच्या जयूच्या निश्चयाचं उदात्तीकरण एवढंच झालेलं दिसतं.

--- ००० ---

गोफ

ले..पद्माकर गोवईकर, बा.ल. पाठक प्रकाशन, पृ.१७५, कि रु ४.

चांगल्या कलाकृती निर्माण व्हायला केवळ सराईत हात पुरत नाही हे दाखविणारा कथासंग्रह. गोवईकरांची भाषा ओघवती आहे, प्रसंगांची मांडणीही त्यांना जमलेली आहे असं म्हणता येईल. ' तणावा ' ' गोफ ' यांसारख्या कथांतून जोमदार विषयांना सामोरं जाण्याची त्यांची वृत्तीही दिसून येते. आणि इतकं असूनही त्यांच्या कथा सामान्यच राहतात. त्यांची सर्वच चित्रणं वरवरची वाटतात. सूक्ष्मतेकडं, विषयाच्या तळाकडं जाण्याचे त्यांचे प्रयत्न ठिकठिकाणी दिसतात, पण ती त्यांच्या लेखणीची स्वाभाविक ताकत नसल्यानं ते प्रयत्न कृत्रिम वाटतात. हाच खुजेपणा त्यांच्या विनोदी कथांतूनही नेहमी जाणवतो.

--- ००० ---

गोदी

कवी - वसंत दत्तात्रेय गुर्जर, राजा ढाले प्रकाशन,पृ.१६, कि.रु.९९ पैसे.

' आयुष्यातल्या पराभवाचं सामर्थ्य घेऊन मी उभा आहे ' असं म्हणणारा हा कवी. यात पराभवापासून काहीसं परकं झाल्याचं किंवा त्याच्यावर विजय मिळवल्याचं सांगण्याचा त्याचा हेतू असावा. मानसिक दडपण ही एक शक्ती होऊ शकते. भावनांचं दडपण, विचारांचं दडपण, दुःखाचं दडपण - अशा अनेक प्रकारच्या दडपणांतून कलात्मक उद्रेक होऊ शकतात. यश किंवा अपयश, विजय किंवा पराभव हीही दडपणांच. अधिक संवेदनशील माणसाला ती अधिक प्रखरतेनं जाणवतात आणि तशी जाणीव ही एक शक्ती होऊ शकते.

व्यक्तीच्या संदर्भात याचा विचार करायचा झाल्यास याला खरोखरच सामर्थ्य म्हणता येईल का हा प्रश्नच आहे. पण निर्मित कलाकृती या एका विशिष्ट मर्यादेपलीकडं (म्हणजे उदा. एका विशिष्ट कवीनं लिहिलेली कविता एवढ्या वस्तू

स्थितीपलीकडं) व्यक्तिनिरपेक्ष असतात. वाचकाचा कलाकृतीशी संपर्क हा एका विशिष्ट अनुभूतीचं संपूर्ण दर्शन असाच असतो. त्यामुळच कवितेत गृहीत असलेलं मन जरी ' दुर्बल ' असलं तरी कविता ' सामर्थ्यवान ' असू शकते.

आता प्रश्न असा की या कविता संग्रहातल्या कविता ' सामर्थ्यवान ' आहेत का ? या संग्रहात एकूण पंधरा कविता आहेत. सगळ्या कवितांचं तंत्र समान आहे. त्या एकाच ऍटिच्यूडनं लिहिलेल्या आहेत. फक्त कवीची काव्यगत व्यक्तित्वं आणि अनुभव निरनिराळे आहेत असं म्हणता येईल. या सर्वच कवितांच्या तंत्राचं प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे अनुभवाची मांडणी विकीर्ण स्वरूपात करणं. यातूक एक प्रकारचा तिडीकयुक्त गोंधळ जाणवतो हे खरं असलं तरी याला कृतीचं स्वरूप आलेलं आहे असं वाटतं. कारण एकत्रितपणे जर या कविता पाहिल्या तर त्या ही 'शिस्त' पाळताना दिसतात. त्यांत स्वाभाविकतेचा अभाव जाणवू लागतो आणि कविता ही एक ' सवय ' वाटू लागते. सवयीत असलेलं वेगळेपण एकदा कळलं की मग अर्थातच फक्त पुरावृत्ती उरते.(प्रत्येक कवीच्या व्यक्तित्वानुरूप त्याच्या काव्यावर असणारा त्याचा असा ठसा आणि ही ' सवय ' यातला फरक इथं लक्षात घ्यावा.)

पराभवातून निर्माण झालेली तिडीक आणि आत्मकीवेचं अहंकारात्मक स्वरूप यांचं मिश्रण असं या कवितांचं वर्णन करता येईल. ' विश्वातील विव्दळ माणसांना ' किंवा ' पराभवाचं सामर्थ्य ' इत्यादी उद्गारांतून हे दिसून येतंच. त्यांच्या संवेदनशीलतेची ताकत मान्य करूनही, त्यांच्या मर्यादांचा या कवितांतून अधिक स्पष्टपणे जाणवतात असं म्हणावंसं वाटतं.

मलपृष्ठावर कुंडली कशाला ? कवीची कुंडली कुणी मांडू नये म्हणतात म्हणून ? गोषवाऱ्याला फोलपट ठरवण्यासाठी ? या क्षेत्रात स्वतःबद्दल काही अपेक्षा निर्माण करण्याचा एक प्रयत्न म्हणून ? की विशिष्ट ज्योतिषाचार्याची जाहिरात करून त्यात पुस्तक छापण्याचा खर्च काढण्यासाठी ? आणखी काही शक्यता निघू शकतात, पण इथं एवढ्या पुरेत.

काहीतरी वेगळं करण्याचा अट्टाहास सोडल्यास हा कवी काहीतरी वेगळं करू शकेल असं वाटायला लावणारा हा संग्रह. कवीची कुंडली कुणी मांडावी ?

(नवी प्रकाशने, किलॉस्कर, जुलै १९६८)

--- ००० ---

देवाचा शब्द

लेखक - मनोहर शहाणे, मौज प्रकाशन, पृ. ११९, किंमत ६.७५ रुपये

ही लघुकादंबरी की लघुकथा हा एक वेगळाच मुद्दा आहे. तो राहू द्या. अपत्यहीनतेचं दुःख हा विषय. हे दुःख शहाण्यांना ज्या भरीवपणानं आणि सूक्ष्मपणानं उभं करायचं आहे त्यासाठी ११९ पृष्ठं आवश्यक आहेत एवढं तरी आपल्याला मान्य करावं लागेल. आता यात गंमत अशी होते की ज्या गांभीर्यानं, वृत्तीनं शहाणे निरनिराळ्या तपशीलांची दखल घेत असतात ती वृत्ती जर वाचकात निर्माण झाली नाही किंवा वाचक थोड्या वेगळ्या स्तरावरून या एकंदर प्रकाराकडे पाहू लागला तर मग हे सगळं केविलवाणं किंवा कंटाळवाणं होण्याची शक्यता आहे. (कोणी एक टीकाकार या कादंबरीचा ट्रेकिलायझर पिलसारखा वापर करू लागले आहेत असं ऐकतो.) हे वाचकाचं अपयश की कलावंताचं हा एक विचारार्ह प्रश्न ठरावा. मूल्यमापनाच्या दृष्टीनं हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

आता कादंबरीशी प्रामाणिक राहून जर काही बोलायचं झालं तर याबद्दल काय बोलता येईल ? आशा आणि भीती यांच्या मिश्रणापासून तो सर्वनाशापर्यंतचा हा प्रवास. हा प्रवास विश्वासाह वाटतो की नाही हा पहिला प्रश्न. तर वाटतो. यात काही अनावश्यक प्रसंग घुसडलेले आहेत का किंवा यात असा कोणता प्रसंग आहे का की जो या प्रवासाच्या दिशेनं पात्रांच्या अवस्थांत भर टाकीत नाही ? तर नाही. शहाण्यांची संवेदनशीलता, दुःखाला भिडण्याची क्षमता, हेही निश्चितपणे जाणवतं. असं पाहता एकंदरीत या कादंबरीला एक चांगली कादंबरी म्हणायला काही हरकत वाटत नाही.

मात्र या कादंबरीला ' थोर ' वगैरे म्हणता येणार नाही हे सरळ आहे. याचं कारण स्पष्ट आहे. एक दुःख, एक विनाश समर्थपणे उभा करणं हा या कादंबरीचा उद्देश आहे. त्यामुळं एकूण जीवनच कुठंतरी मुळापासून हाललं आहे, काही मूलभूत प्रश्न निर्माण झाले आहेत, असं होत नाही. हे दुःख लेखक गृहीत धरतो. (ही कादंबरी जर आत्मचरित्रात्मक असेल - - आहे असं म्हणतात -- तर लेखकाच्या जीवनातल्या व्यक्तिगत मर्यादा या कादंबरीला पडल्या असण्याची शक्यता आहे. असं होणं हे अर्थात कलावंताच्या तोकडेपणाचं निदर्शक.) यातली दोन्ही महत्त्वाची पात्रं (पति-पत्नी) या दुःखाच्या साखळीत प्रत्यक्ष अडकलेली आहेत आणि दोघांपैकी कुणातही त्याकडे थोडं अलिप्तपणे पाहण्याची ताकद नाही. दोघांही सरळ फरफटत जातात. आपल्या वाट्याला आलेल्या जीवनाच्या समोर उभं ठाकणं हे जे ' थोर ' कलाकृतीतल्या महत्त्वाच्या पात्रांचं अथवा एकंदर हाताळणीचं वैशिष्ट्य असतं ते इथं नाही. कादंबरी विवक्षिततेतच सुरू होते आणि विवक्षिततेतच संपते.

पण एक जबर दुःख उभं करणं हेसुद्धा काही सोपं काम नाही.

--- ००० ---

स्त्रीचरित्र -- एक समुद्र

लेखक - राजाराम हुमणे, जयहिंद प्रकाशन, पृष्ठे ११३, किंमत ५ रुपये

स्त्रीचरित्राचा समुद्र. चौदा लेख. हुमण्यांना या समुद्रात पोहणं जमलेलं आहे. त्यांचा स्त्रीविषयक व्यासंग लेखालेखातून जाणवतो. हलक्याफुलक्या शैलीत या चौदा लेखांतून हुमण्यांनी स्त्री हा प्रकार व्यवस्थितपणे उलगडून दाखवलेला आहे. शाब्दिक-भाषिक कसरती आणि ढोबळ विसंगती हा विनोद अथवा हलकेफुलकेपणा. सरळसरळ विश्लेषण विनोदी कसं होणार ? हाताळणीच्या पध्दतीमुळं रंजकपणा येतो. स्त्रीमनाचं एक रंजक विश्लेषण म्हणून अवश्य वाचनीय. वसंत सरवट्यांची चित्रं वसंत सरवट्यांचीच !

--- ००० ---

संभुसांच्या चाळीत

लेखक - श्री.ना.पेंडसे, मौज प्रकाशन, पृष्ठे ८६, किंमत ३.५० रुपये.

बदलत्या सामाजिक परिस्थितीनुसार बदलणारी नैतिक मूल्यं, त्यातून निर्माण होणारी तेढ, संघर्ष आणि त्यांच्या निराकरणाचा मार्ग हा तसा कलाकृतीना विषय पुरवणारा माणसाच्या आयुष्यातला एक महत्त्वाचा भाग. हे नाटक नोकरी करणारी आधुनिक बायको, तिचे मित्र आणि तिचा नवरा यांच्या नात्यांतून निर्माण होणारे प्रश्न हाताळतं. नैतिक मूल्यांच्या बाबतीत अधिक स्थितिशील (म्हणून संशयी) असणाऱ्या मध्यमवर्गीय समाजातच हे प्रश्न अधिक तीव्र असतात, अधिक नाट्यमयतेनं उभे करता येतात. ही संभुसांची चाळ, या प्रश्नाच्या संदर्भात पेंडशांनी दाखवलेलं या समाजाचं प्रातिनिधिक स्वरूप या दृष्टीनं उल्लेखनीय आहे.

सामाजिक प्रश्न घेऊन उघडउघड त्याबद्दल काही सांगणारी नाटकं ही तसं नवीन काही सांगण्याची शक्यता कमी असते. बदलत्या नैतिक मूल्यांची जाणीव असलेल्या समाजातल्या व्यक्ती त्याचा निर्देश करीत असतातच. तेव्हा अशा नाटकाचं यश हे निवडलेल्या प्रश्नाचं स्वरूप आणि त्याचं निराकरण आकर्षकपणे उभं करण्यात असतं, आणि पेंडशांना या नाटकात ते साधलेलं आहे असं म्हणावंसं वाटतं.

नाटकाच्या एकंदरच ' काही सांगण्याच्या ' स्वभावाला अनुसरून पेंडशांनी जाताजाता अनेक विषयांना स्पर्श केलेला आहे. शिक्षण, धंद्यातली धडपड, लग्नं जमणं- जमवणं, राष्ट्रीय एकात्मता, इत्यादी. लहान-मोठ्या अनेक पात्रांना योग्य त्या वजनानं हाताळता येणं पेंडशांना सहज जमलेलं आहे. नाटकाला सरळ सरळ चर्चात्मक स्वरूप आलेलं नाही हे विशेष. सारांश, एक जमलेली सुखांतिका.

(किलोस्कर,ऑगस्ट १९६८)

--- ००० ---

अशोक शहाणे हा एक अब्बल स्वच्छ माणूस. असं अनियतकालिक काढायची गरज का भासली तर इतरत्र जे दिसत नव्हतं आणि जे कुठंतरी असायला पाहिजे असं वाटत होतं ते आपलं योगायोगानं जमलं म्हणून स्वतःच केलं. बाकी प्रस्थापिताविरुद्ध लढा, बंड वगैरे काही उद्देश नव्हते. आता हे प्रस्थापिताविरुद्ध वगैरे खास करून नसले तरी प्रस्थापितच त्यांच्याविरुद्ध असून ते मोर्चे बांधतात, काही प्रकार कसे न छापले जातील याची व्यवस्था करतात वगैरे नंतर यांच्या लक्षात आलं. बरं, इतर नियतकालिकांतली बंडखोरी वगैरे त्यांचं काय तर -- आता, फक्त, तापसी, येरू, श्रीशब्द, टिंब, अबकडइ, वगैरे चाळून बघा. जो तो कामाच्या जागी निमूट अन् बाहेर या अंकांतनं बंडखोर आहे. अन् ही एवढी बोलाची बंडखोरी त्याला समाधान देते. " मला वाटतं, श्री.पु.भागवत हसत असतील हा प्रकार बघून गालातल्या गालात. ' -- असं ते एकूणच माप काढून टाकतात. या अंकात एवढे सरळसोट विचार दुसऱ्या कुणाचेही नाहीत. तर या सोप्या-परखड पार्श्वभूमीवर इतरांचा विचार करू.

खोतांमुळं ' अबकडइ ' आहे एवढा त्यांच्याबद्दलचा विचार पुरे. एरवी ' मी बराचसा बंडखोर आहे ' असं कारेकरांनी म्हटलं असलं आणि खोतांनी स्वतःच्या लिखाणाला वेगळा टाईप वापरला असला तरी एकूण फारसं तथ्य नाही.

रमेश समर्थ हेही थोडेसे असेच. 'शब्द ' च्या संपादकांचं हे शाब्दिक चव्हाट फार झालेलं आहे. ' घट ' हा शब्द डोक्यात आला की मातीचा घट, सोन्याचा घट, हिऱ्यामोत्यांचा, रत्नाचा आणि दगडांचा असे सगळे घट ते ओतून रिकामे करतात आणि म्हणतात, की यात नवं चैतन्ययुक्त पाणी भरलं पाहिजे. ' शारदादेवीचे प्रांगण नवकमलदलांनी सुशोभित करण्याची ' चिंता बाळगणारा हा माणूस. खालील विधाने पाहा --

' प्रस्थापनेविरुद्ध लिट्ल मॅगझिन्सचा लढा नाही असे मला वाटते. कारण एस्टॅब्लिशमेंट या शब्दाचे अनेक अर्थ होऊ शकतात. एस्टॅब्लिशमेंट तर आहेच, पण ती एस्टॅब्लिशमेंट आहे त्यापेक्षा कणखर बनविणे, प्रभावी बनविणे व समाजपरिपोषक बनविणे यासाठी प्रयत्न करावे अशी माझी प्रामाणिक समजूत आहे.' आता एस्टॅब्लिशमेंट या शब्दाचे जर अनेक अर्थ होऊ शकतात तर मग कणखर आणि प्रभावी काय करायचं आहे आणि कशाचा परिपोष कसा करायचा आहे किंवा केला जातो आहे किंवा करण्याचा समर्थांचा विचार आहे ते काही ध्यानी येत नाही.

राहता राहिले मनोहर ओक, अरुण खोपकर आणि काळसेकर, गुर्जर. खोपकर यांनी खूपच गांभीर्यापूर्ण आणि विचार करायला लावणारं असं लिहिलं आहे. त्यांच्या संदर्भात काळसेकर, गुर्जर यांचं लिखाण पाहावं असे काही मुद्दे आहेत. तेव्हा त्यांचा एकत्रितपणे विचार करू.

मनोहर ओकांबद्दल स्वतंत्रपणे बोलायचं झालं तर जे काय म्हणायचं ते थोडक्यात पण स्पष्टपणे हा माणूस म्हणू शकलेला आहे. प्रस्थापिताविरुद्ध लढा वगैरेबाबत तो म्हणतो, " एक जे मला स्वतःला पटतं ते करणं. मग लोक त्याला

हळूहळू ' चळवळ ' ' लढा ' वगैरे त्यांच्या फायद्याकरिता म्हणायला लागतात. हात लांबवून पोचलो म्हणण्याचं शहाणपण न येईल तर बरं.'

लिट्ल मॅगझिन्स मधल्या साहित्यावर होणाऱ्या टीकेबद्दल बोलताना तो म्हणतो, ' सर्जनशील साहित्य म्हणाल तर या सवंग मराठीत कोण माणूस आहे ज्याच्याकडे बोट दाखवून आपल्याला सांगता येईल की हा लिहितो ? युगप्रवर्तक, सव्यसाची, युगंधर लेखक तीन दमडीला तेरा मिळतात. प्रत्येक पिढी आपले लेखक निर्माण करते. मागच्यांचं शहाणपण आणि पुढच्यांचा भरवसा तिच्या कामी येत नाही. सर्जनशील साहित्यच मुळात थोडं असतं. कारण ते वेचक असतं. पुष्कळसं फालतू निर्माण होणं यात बिचकून जाण्याचं विलकूल कारण नाही. निसर्गात कुठेही पाहाल तर अफाटता -- विपुलता नव्हे -- तुमच्या दृष्टीस पडेल. एक्सेस ही गुणाची पावती आहे. दोष नव्हेच नव्हे.'

यावर कुणी म्हणेल की गाडगीळ, जी.ए.कुलकर्णी हे आधीच्या पिढीचे लेखक म्हटले तर त्यानंतरच्या पिढीचे लेखक कोण ? समजा कोलटकर, चित्रे, खानोलकर. त्यांच्यानंतर ? तर हे असं चालूच राहणार. ट्रेड क्विती आणि काय क्विती याचे हिशेब पिढ्यांच्या संदर्भात मांडणं हे शेवटी नुसतं ऐतिहासिकच ठरणार. शिवाय तीनतीन पिढ्यांशी समकालीन राहणारेही निघतातच.

खोपकरांच्या मते कदाचित काळसेकर--गुर्जर यांचं म्हणणं शंकास्पदच ठरण्याची शक्यता आहे. कारण ते म्हणतात, ' खरं सांगायचं म्हणजे ज्या वेळी एकापेक्षा अधिक लोक एकत्र येऊन सत्याची घोषणा करतात तेव्हा मला जरा घाबरायला होते.' म्हणजे काही प्रश्नांची उत्तरं संयुक्तपणे देणं हे भयानकच ! म्हणूनच खोपकरांच्या आत्यंतिक व्यक्तिनिष्ठ भूमिकेबरोबर थोडाफार समूह मानणाऱ्या या दोघांचा विचार करावा असं वाटलं.

खोपकर म्हणतात, ' व्यक्ती विरुद्ध संख्या ही एक लढाई आहे. अनादी कालापासून चालत आलेली. पण आपल्या काळात ह्या लढाईची जी अवस्था आहे तितकी दयनीय स्थिती व्यक्तीची कधीच झालेली नव्हती. प्रचाराची प्रभावी साधने, शास्त्रांचा उपयोग, मानसशास्त्रीय छळाची साधने ह्यांच्या साहाय्याने आणि सर्वापेक्षा जास्त म्हणजे सुघड समाजरचना ह्यांच्या साहाय्याने व्यक्तीला जवळजवळ नामशेष केले आहे.

व्यक्तीला ह्या लढ्यात फारसं काही करता येत नाही. कारण ह्या लढ्याचं स्वरूपच असं आहे, की इतरांची मदत मागणं किंवा चारचौघांनी एकत्र येणं म्हणजे व्यक्तित्व संपल्याचं कबूल करणं. प्रत्येकानं आपापला क्रूस खांद्यावर घेणं हाच एक मार्ग आहे.

त्यामुळे लहान मासिकांमागच्या लोकांनी एकत्र येणं आणि लढा देणं ही कल्पनाच तर्कदुष्ट, विसंगत आणि हास्यास्पद आहे. जे काही करायचं ते वेगवेगळं राहून. सवतासुभा राखून.'

यातली ' लढ्या ' ची कल्पना मला एका नव्या रोमँटिक वृत्तीची द्योतक वाटते. व्यक्ती विरुद्ध समाज ही कल्पना खूप भव्य आहे यात शंकाच नाही. पण ही कल्पना मूळ धरते तरी कुठे हे पाहिले पाहिजे. व्यक्तीला जेव्हा स्वतःचं वेगळेपण पुसटसं का होईना जाणवतं आणि त्या वेगळेपणानं जगण्याचा तिचा जेव्हा ' प्रयत्न ' सुरू होतो किंवा जेव्हा ती त्या ' प्रयत्नात ' जगत असते तेव्हा हा ' लढा ' डोक्यात येतो. म्हणजे व्यक्ती जेव्हा आपल्या व्यक्तित्वानं पूर्णपणे जगत नसते तेव्हा या लढ्याचा प्रश्न येतो. स्वतःचे ' वेगळेपण ' समजून स्वच्छपणे आणि ' सहजपणे ' (इथे ' प्रयत्ना ' तले घर्षण नसते.) जगणाऱ्या व्यक्तींच्या बाबतीत या लढ्याचा प्रश्न नसतो.

मग समाजाच्या स्थितिशील आणि समावेशक वृत्तीत ही व्यक्ती बसत नाही म्हणून समाज कदाचित या व्यक्तीशी लढा पुकारील (किंवा भजनीही लागेल) पण तरीही तसे जगणारी व्यक्ती मात्र समाजाविरुद्ध काही करण्याच्या भूमिकेत असणार नाही. सारांश, लढ्याची कल्पना ही फक्त ' अर्धवट ' व्यक्तींनाच स्फुरू शकते. 'सर्वस्वी ' व्यक्तीना नाही. त्यामुळे ' व्यक्ती ' चा काही निभाव लागणार नाही -- वगैरे आत्मकीवयुक्त (किंवा आत्मगौरवात्मक म्हणा) भूमिका घेण्यात फारसा काही अर्थ नाही.

दुसरी गंमतीची गोष्ट म्हणजे व्यक्तींनी एकत्र येणं किंवा न येणं यालाच एक महत्त्व अर्पण करून या प्रकाराच्याच सत्यासत्यतेचे किंवा मूल्यमापनाचे होणारे मतभेद. आपला समाजाशी लढा आहे असं मानणाऱ्या काही व्यक्ती एकत्र का येवू शकणार नाहीत ? ' लढा ' मानण्याच्या वृत्तीतच खरं म्हणजे एका वेगळ्या समाजाची स्थापना आहे. मग तो समाज एका व्यक्तीचा असेल नाहीतर अनेक. दोन्ही प्रकारांत मूलतः काही फरक नाही असं मला वाटतं. एकेका व्यक्तीनं स्वतःचंच फक्त असं एकेक लिट्ल मॅगझिन काढलं आणि नंतर त्यांचा गडगड बांधला किंवा त्या सगळ्यांनी एकाच ' लिट्ल मॅगझिन ' मध्ये लिहिलं -- तर -- या दोन्ही प्रकारांत काही तात्त्विक फरक मानावेत असं मला वाटत नाही. म्हणूनच सत्याची घोषणा खोपकरांनी करणं किंवा काळसेकर-गुर्जर यांनी संयुक्तपणे करणं यात विशेष विचकण्यासारखा काही फरक नाही असं मला वाटतं.

काळसेकर-गुर्जरांच्या लिखाणातील काही विधाने पाहा. एखादं अनियतकालिक काढण्याच्या आवश्यकतेविषयी लिहिताना सुरुवातीलाच ते म्हणतात, 'आम्ही स्वतः आणि आमच्या आजूबाजूचे दोस्त हे शब्दमाध्यमाद्वारे आम्हाला व्यक्त करीत होतो आणि आमच्या ह्या व्यक्तिगत आविष्कारांना अधिक चारचौघांसमोर आणवं अशी इच्छा होती.'

दुसऱ्या एका ठिकाणी ते म्हणतात, ' ही लिटल मॅगझिन्स बहुतेक वेळा संपादक, सूत्रधार, संकलक, आयोजक किंवा तत्सम नावांनी स्वतःच्या जवळपासच्या समवृत्ती, समविचार आणि नव्याने सुरुवात करणाऱ्या दोस्तांसाठी येतात, ह्यात काही वावगे नाही. फक्त यांची संख्या वाढावी.' (आणि हे दोघंही ' व्यक्तिमत्त्वाच्या अस्सलपणा ' ला महत्त्व देणारेच आहेत.)

हे विरोध अधिक सविस्तरपणे दाखवत न बसता, थोडक्यात बोलायचं झालं तर खोपकरांच्या 'तिसऱ्या शक्यतेच्या ' भाषेत बोलु. सत्याच्या शक्यतांबद्दल बोलताना ते सत्याच्या व्यक्तिसापेक्षतेचा सिध्दान्त सांगतात, आणि असं म्हणतात, की या शक्यतेमुळेच आदिवासींचा वैदूरचा विश्वास आणि आपला डॉक्टरवरचा विश्वास एकाच पातळीवर येतात. म्हणजे विश्वासाचे-श्रद्धेचे काय किंवा कशाचेही काय, फक्त प्रकार आणि पध्दती यांचेच हे प्रश्न आहेत असं समजायचं काय ? आणि असं जर असेल तर थोड्याफार फरकानं एखादा विशिष्ट पॅटर्न अपेक्षणाऱ्या अनेक व्यक्ती अस्तित्वात असूच शकणार नाहीत असं कोणत्या आधारावर मानायचं ?

व्यावसायिक मासिकात अपरिहार्यपणे होणाऱ्या तडजोडी, संपादकीय अधिकारांच्या कुवती आणि मर्यादा, एकूणच संपर्कक्षेत्रातील मक्तेदारी आणि अभिरुचीच्या क्षेत्रातही तिचा होणारा शिरकाव, नव्यानव्या गोष्टींना भराभर वाव मिळण्यातल्या अडचणी, इत्यादी गोष्टींचे विचार होत राहणारच, पण त्यांचा लेखकाच्या वृत्ती-समजुतीशी संबंध लावताना काळजी घ्यायला हवी एवढंच मला म्हणायचं आहे. सरधोपट सारांशकडे कल नको.

आता इतर अंकाबद्दल सरळ क्रमाने पाहू. ' ए कार्ड ऑफ सायलेन्स ', ' पोस्टमार्टम ', ' कंटिन्युटी ' (तुम्ही म्हणाल की हा अंक काय इंग्रजीत काढलाय काय -- तर नाही -- मराठीतच आहे.). ' गोष्ट निवड ' (डहाके), ' गिधाडे ' (पारपिछेवारांच्या कादंबरीतले प्रकरण) आणि ' वटवाघुळ ' (मनोहर सप्रे) -- साहित्य आहे.

यात ' ए कार्ड ऑफ सायनलन्स ' (विलास सारंग) आणि ' कंटिन्युटी ' (श्याम मनोहर) एवढं बरं आहे. शांततेचे अब्दातब्दा ओसंडून जाणारे प्रवाह आणि तरीही पार्श्वभागीचं काहीच नसलेपण -- हे सारंगांनी ठीक दाखवलं आहे.

नवीन कथालेखकांत श्याम मनोहर हा एक फारच आशादायक लेखक. हा माणूस मराठीत कथेचा एक वेगळाच प्रकार रुजवतो आहे. सर्वांगांनी उलगाडत जाणारी अनुभववस्तू एवढ्या ढोबळ अशा ' कथे ' च्या व्याख्येवर ज्यांचं भागू शकेल अशा वाचकांना हे लिखाण ' कथा ' म्हणूनही आवडू शकेल. अर्थात वाङ्मयप्रकारांच्या अनिश्चित सरहद्दी आणि अनिश्चित शक्यता यांची किमान जाणीव असणाऱ्यांच्या बाबतीत हेही प्रश्न येणार नाहीत.

अनिल डांगे यांनी ' पोस्टमार्टम ' (नंतर वाढीव स्वरूपात ' मनोहर ' मध्ये आलेली) ही कथा म्हणजे निव्वळ टाईमपास गोष्ट आहे. ढोबळ चमत्कृतीची हाव पुरी करण्यासाठी यात प्लॅचेट वगैरे काहीही आहे.

लिट्ल मॅगझिन्सच्या सूचीचा अंक परिश्रमपूर्वक तयार केलेला आहे. चळवळ, बंड, काय ते असेल नसेल; पण मराठी लिट्ल मॅगझिन्सची संख्या विसाच्या वर गेल्याची तरी खात्री पटते. मूल्यमापन काय व्हायचं ते होवो, पण हे प्रकार आता लहानसहान गणता येणं कठीण आहे असं समजायला हा अंक खूप आहे.

छत्तीस कवितांमध्ये फक्त दोन कविता चांगल्या म्हणता येण्यासारख्या आहेत. एक मनोहर ओकची ' पटनमलो शालिबडा ! परैना गोलकोंडा ' आणि दुसरी श्याम मनोहरची.

बायकी खेळाच्या आनंदी लयीवर ' सुसंस्कृत ' माणसाचा जन्मवेध घेणारी ओकची कविता साध्याशाच कृतीनं बरीच झेप मारून जाते.

कवितांवर सविस्तर चर्चा करण्याची काही ही जागा नव्हे. तरी श्याम मनोहरच्या या ओळी पाहा.

अस्थींना फुटलेल्या

प्राणांच्या सांगाड्यांच्या

राज्यात

एक नागरिक होण्याचे दीर्घ स्वप्न

मी पृथ्वी पाखडून पाखडून निवडले

तरी

तर्कशास्त्र अस्तित्वाच्या भीतीला मिंधेच !

अनुभवाला भिडण्यातला हा जोम इतरत्र दिसत नाही. त्यातल्या त्यात विजय निरखी, नागनाथ कोत्तापळे, प्रकाश कामतीकर, राजा राजवाडे, शरद साटम, अनिल बांदेकर, प्रभा गणोरकर आणि चंद्रकांत खोत यांच्या कविता बऱ्या आहेत.

चौथ्या अंकात मिश्र साहित्य आहे. सतीश काळसेकरची ' निशासूक्त ' ही कविता प्रथम. काळसेकरच्या कविता वाचताना आपण दिल्लीप चित्रेच्या कविता वाचतोय की काय असा बऱ्याच वेळा भास होतो. ही कविता वाचतानाही चित्रेच्या ' शक्तीची प्रार्थना ' या कवितेची लय सारखी डोक्यात येत राहते. पण कवितेवर अभिप्राय देताना अर्थातच -- भावनांचं

हे अवडंबर उत्तुंग आहे एवढं कबूल करावं लागतंच.

प्रकाश गुप्ते हा एक नवा माणूस. त्याच्या संकल्पित कादंबरीतला थोडा मजकूर. त्याच्या पुढच्या लिखाणाची उत्सुकता बाळगायला हरकत नाही असा. मानसिक अवस्थांचे धिंडवडे काढण्याचं बऱ्यापैकी सामर्थ्य याच्याकडे आहे एवढा अंदाज या मजकुरावरून निश्चितच येतो.

वसंत गुर्जर या माणसानं स्वतःला स्वतःच्याच शैलीनं करकचून बांधून टाकलंय की काय अशी शंका, 'मैत्रेयी' वाचून बळावते. विखुरलेल्या शब्दांनी बोलायची स्टार्ईल संबंध 'गोदी' भर पाहिली. अजूनही तेवढंच ?

बऱ्याच नव्या लेखकांना शैलीतला एक वेगळ्या प्रकारचा मेलोड्रामा बरीच भुरळ घालु लागलेला आहे याची प्रचीती या अंकातून अनेक ठिकाणी येते.

इतर गोष्टी म्हणजे -- एवढ्या टापटिपीनं लिट्ल मॅगझिन्स क्वचितच निघालेली आहेत. अनिल बांदेकरचं रेखाटन छान ठसठशीत. भ.मा.परसवाळे यांचं चित्र मूकपणे भयंकर ऐकू येतं.

इतकं असूनही एकूण अंकाबद्दल म्हणाल तर -- सगळ्यांच्या माथी एखादा अपरिहार्य दणका देणारं यात काहीही नाही. ठीक आहे इतकंच !

(मनोहर, ऑक्टोबर, १९७०)

--- ००० ---

दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांच्या

' कवितेनंतरच्या कविता '

दिलीप चित्रे यांची कविता वाचल्यावर बऱ्याच वेळी पहिली प्रतिक्रिया ' कळत नाही ' अशी येऊ शकते. चित्र्यांवर महत्त्वाची समीक्षा लिहून झाली नाही असे प्रस्तावनेत नेमाडे म्हणतात त्याच्या अनेक कारणांपैकी हेही एक कारण असू शकेल. चित्र्यांच्या ' कवितेनंतरच्या कविता ' हा कवितासंग्रह वाचल्यावर, ही कविता समजायला लागण्याच्या शक्यताही या कवितेतच कशा लपलेल्या आहेत हे लक्षात आले. त्या शक्यतांबद्दल लिहावे असे वाटले.

कवितेबद्दल लिहिताना एकेक कविता घेऊन, ती कविता वाचत जाताना होणारी सर्जक प्रक्रिया विशद करत जाणे हा एक प्रकार असू शकतो. अशा प्रकारे सुरुवात करायची असल्यास -- ' क्ष ' परिमाणांतून (पृष्ठ २६), सत्ताविसावा वाढदिवस (पृष्ठ ३६), खुर्ची (पृष्ठ ४४), मूळ (पृष्ठ ८०), मीच नाही (पृष्ठ ८५), आणि--आजीचं मरण (पृष्ठ ९६)-- या कविता मला सुचवाव्याशा वाटतात. सध्या, मी मात्र हा प्रकार अवलंबत नाही आहे. कारण, या संग्रहातल्या सर्वच कविता लक्षात घेऊन त्या कविता समजण्याचे सूत्र कसे सापडते ते इथे दाखवायचे आहे. तसेच त्या बाबतीतले एक दोन मुद्दे मांडायचे आहेत.

ही कविता 'स्व' चे अव्यक्तीकरण करून संवेदनांचे सरळ भाषांकन ' करते -- असे नेमाडे म्हणतात. हे फारसे बरोबर नाही. हे 'स्व' च्या संवेदनांचेच भाषांकन आहे. नाहीतर ' वास्तव ' हे ' विस्तवी वास्तव ' म्हणून या कवितांमध्ये वारंवार आले नसते. ' चरित्राचा चतकोर ', ' चरित्राचा काळोख ' -- असे झाले नसते.

दृश्यांना जन्म देते मस्तकांतील गुप्त खाच

(ख्याल -- पृष्ठ ७३)

-- असे झाले नसते. आणखीही पुष्कळशी उदाहरणे घेऊन हे स्पष्ट करता येईल. या विवेचनाच्या ओघात ते अधिकाधिक स्पष्ट होणार आहेच.

ही कविता अनाकलनीय होण्याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे तिची व्यक्तिविशिष्टता हे आहे. ही व्यक्तिविशिष्टता अति-तीव्र आहे. याचा अर्थच, 'स्व' हा अतिशय तीव्रपणे वेगळा पडणे - त्द्वदृष्ट्युद्घु होणे. याचा एक थेट परिणाम असा होतो की ' स्व ' चे जगणे हे एकूणच वस्तुमात्राच्या विरोधात उभे राहते. उदा.

वस्तूंच्या विरोधांतून

पांची इंद्रियांना

सामोरं येणारं

काठिण्य.

-- (कष्ट -- पृष्ठ ६७)

किंवा

मला आता फक्त माझ्या कडा जाणवतायत,

वाटतंय की त्वचेचा पडदा दूर सारला तर

या दृश्यात अन् माझ्यात कसलंही अंतर नाही.

-- (मीच नाही -- पृष्ठ ८५)

-- या तीव्र विरोधामुळे -- त्यात अंतर्भूत असलेल्या घर्षणामुळेच वास्तव हे ' विस्तवी वास्तव ' बनते.

मीही परतलोय सर्वांगाला राख फासून

विस्तवी माणकासारख्या डोळ्यांनी या शहरात

-- (शहरी कबुतरे, पारवे -- पृष्ठ ११)

वास्तवाहून भडक जसे वास्तववादी टेक्निकलर

विस्तववाद्यांच्या कवितेत.

-- (बाजार -- पृष्ठ १९)

मी पाहिले विस्तवी विस्तार स्वतःच्या काळोखाचे

-- (दीर्घ -- पृष्ठ ३९)

मी वास्तवाच्या विस्तवावर चालतोय

-- (तीव्र कोमल... -- पृष्ठ ५९)

-- हे सगळे

मी जपला माझा आतवाहेरपणा, माझं कठोर आस्तिक्य.

-- (मृत्यू -- पृष्ठ ८६)

यामुळेच असे आहे.

तर हे माझं स्वतःचं जन्मदत्त, वतनी मरण.

हे माझ्या अरण्यांचे कोळसे -- हा माझ्या

कोळशांचा विस्तव -- ही माझ्या विस्तवाची राख.

' राख,' ' विस्तव ', ' काळोख ', ' अरण्य ',-- अशा प्रतिमा या कवितांमध्ये वारंवार येण्याचे हेच कारण आहे. या ' विरोधा ' ची तीव्रता म्हणजेच जगण्याची तीव्रता -- ही जाणीव या कवितांच्या मुळाशी आहे. ही तीव्रता कोणत्या टोकाला जाते हेही पाहण्यासारखे आहे :-

अंगातल्या अंगात बंद बल्बमध्ये

तापून पांढऱ्या अन् आंधळ्या झाल्यात

माझ्या बेभान फिलामेंट्स

-- (पुन्हा मी-- पृष्ठ ११८)

किवा

फुलते अंगांगावर शहाऱ्यांची राई, जशी लय

करते मस्तकात अविरत विजेचा स्राव

-- (ख्याल -- पृष्ठ ७३)

याचेच जरा सौम्य वर्णन असे येते :-

कित्येक गोष्टी गुप्त राहतात शहाळ्यातल्या पाण्याहून

मनातला अव्यक्त अर्थ जसा अपरिहार्य

आणि संपूर्णपणे आपला. तशी संध्याकाळ वा रात्र

आपली नव्हे. ती बदलते आपल्या छटा

डोळ्यांच्या वेशीवर.

-- (संध्याकाळची आवाहने - पृष्ठ २७).

डोळ्यांच्या वेशीच्या बाहेरचे आणि आतले यातला विरोध हे या कवितांमधले एक महत्त्वाचे सूत्र आहे. त्यामुळे अर्थातच बाह्य विराटापुढे ' चरित्र ' हे चतकोरच ठरणार. ' चरित्राचा चित्रमय चतकोर ', ' चरित्राचे दाट शहर ', ' चरित्राचा अपरिहार्य काळोख ', आणि ' चरित्राचे कॅलिडोस्कोप फुटून विखुरणे ' -- अशा गोष्टी जाणवतात. यातला ' दाटपणा ', ' अपरिहार्यपणा ', ' काठिण्य ', ' दगडीपणा ' -- वारंवार या कवितांतून व्यक्त होतो.

फक्त गच्च

देठातून

भळभळणारी फुलं...

-- (सिंफनी तिसरी -- पृष्ठ ५२)

--असा ' गच्च ' पणाही. याचाच सारांश --

संभोगोत्तर औदासीन्यासारखे आकाश

या खोलीच्या एकुलत्या खिडकीतून दिसते

-- (खिडकी - पृष्ठ १२)

-- असा व्यक्त होतो. ' या खोलीची एकुलती खिडकी ' म्हणजे काय हे आता अनाकलनीय राहात नाही. हे असे सगळे ' काठिण्य ', ' अपरिहार्य ' असल्यामुळे मग आता कवितेतून काय होऊ शकते ? आहे याच जाणीवांचे, संवेदनांचे, अनुभवांचे उदात्तीकरण. ' एकुलत्या खिडकीतून ' ' चरित्राच्या चतकोरातले ' जगणेच फक्त आता उपलब्ध आहे. यातून फक्त दुःख, निराशा, काळोख, जखमा, होरपळणे -- यांचीच निर्मिती होऊ शकते हेही लक्षात आलेले आहे. त्यामुळेच मग ही कविता उदात्तीकरणाचा मार्ग चोखाळते. या उदात्तीकरणासाठीच या कवितेला ' शब्दकळेचा अतिव्यय ' करण्याची गरज भासते. रंगांची, प्रतिमांची, चित्रमय भाषेची आतशबाजी ही यातून येते.

त्याचे शरीर गुणगुणले चरित्राच्या चित्रमय चतकोरात

लोळण घेत भाषेच्या रंगमय होळीत

-- (चरित्र -- पृष्ठ ९)

असे हे लोळण घेणे म्हणजे या कविता. काही उदाहरणे पाहू :-

...द्रष्ट्यांची भिंगं

असावी लागतात शीघ्र इतर सर्वांहून
असे रंग टिपायला. जसे मुंडीछाट कोंबडा
मरणावर विश्वास बसायच्या आत उधळतो.

-- (बाजार - पृष्ठ १९)

घे मनाच्या पिंजऱ्यात वाघ स्तब्धतेचा
फेऱ्या घालणारा अफाट नैसर्गिक अरण्यात

-- (संध्याकाळची आवाहने - पृष्ठ २७)

मी विखुरतो एखाद्या आत्महत्येच्या बातमीप्रमाणे
आणि आकाशातून होतो शीर्षकांचा वर्षाव ...

-- (१८ पृष्ठ ३५)

वर्षानुवर्षापूर्वी हसऱ्या आणि तरल विटांनी
आपण रचत होतो एकमेकांची हीच चिरेबंद कवर
-- (विस्मरणात ... पृष्ठ ४३)

उत्तुंग मग्नतेत होरपळल्यावर पुन्हा मी
थोडासा शुध्दीवर येताना
सर्वस्वाची विराट खुर्ची झालेली असते माझ्या.

-- (खुर्ची - पृष्ठ ४४)

ही सुन्नतेची सोसाट्याची सर्वांगभरती

-- (कलंडणाऱ्या -- पृष्ठ ४९)

भासांच्या रात्रीत

कायम उभं इच्छांचं अमानुष कालातील लावण्य
भव्यता सळसळती हिंस्र स्तब्धतेत
अपरंपार चांदणं आत्मभूलीचं अरण्य

-- (काळी चित्तीण -- पृष्ठ ७६)

-- अशी आणखीही उदाहरणे देता येतील. कितीही उदात्तेचा आभास निर्माण केला तरी मुख्यतः आणि मूलतः ही स्व-छळाची कविता आहे. हेच खरे तर कवीचे 'कठोर आस्तिक्य' आहे.

...माझ्यापुरता म्हणाल तर
नाही ठेवत मी विश्वास कोंबड्याच्या पंखावर
तो जीवनमरणाच्या दरम्यान तडफडत नसताना

-- अशा प्रकारच्या ' स्वतःच्या अस्तित्वमग्नतेचं सातत्य टिकवणं ' कवीला महत्त्वाचे वाटते. पण

त्या ठिकाणी
लागलेली असते
बधिरात
एक सततची सुई
-- (२७ पृष्ठ ४७)

त्यामुळे हे सातत्य टिकवणे आणि त्यापासून पळवाटा शोधणे दोन्ही गरजेचे होते.
हाड थकलीत
मी जातोय भरघाव टॅक्सीतून
एक एस्केपिस्ट, वाऱ्यावर केस उडत असलेला.
-- (टॅक्सी राईड - पृष्ठ - ७५)

या एकूण प्रकारालाच मग म्हटले जाते --

अ. ओळखीचा काळोख
माझी मूळ शक्ती
-- (मूळ -- पृष्ठ ८०)

ब. हे दालन फक्त बीज ह्या क्षणी स्वतःच्या अरण्याचे.
-- (रिकामे दालन - पृष्ठ २५).

क. एका विराट स्फोटाचा बिंदुवत संकोच मी
-- (दुपार - पृष्ठ - ३१)

ड. जन्म रिकामा करणारा आवेग

इ. मी रुतून बसतोय
ह्या निरर्थकात
खोल आणि गच्च
-- (स्क्रू -- पृष्ठ ५०)

फ. मी वास्तवाच्या विस्तवावर चालतोय
-- (तीव्र कोमल ... पृष्ठ ५९)

ग. अंगच्या जंगलांना अंगचेच वणवे
अंगचीच जनावरं अंगच्याच आरोळ्या
-- (स्वर्गीचे चिन्ह -- पृष्ठ ८१)

ह. पोटात जन्मभर जे ऍसिड पोसलं
त्यात आख्खा सद्याद्री विरघळून जातोय
-- (पिसाटीचा बुरूज -- पृष्ठ १०६)
-- अशी ही अवस्था आहे.

सुन्नतेच्या देवळात
सुन्नतेचाच घंटानाद ऐकत
मी स्थिरावलोय
ह्या स्थूल अनंतकाळात
स्वतःच्याच किर् कालजातली जिवंत धडपड ऐकत.
-- (पिसाटीचा बुरूज -- पृष्ठ १०६)

याच अवस्थेला वेगवेगळी अभिव्यक्ती देणाऱ्या या ओळी पाहा :-

- अ. आता शाश्वती कसलीच नाही
माझा मला मी नाही आवरत एकही प्रसंग
- ब. ज्या परंपरेचा वणवा घुसलाय माझ्या अंगात
तिला वावगी नाहीत कोणतीच विस्तारती अरण्यं
- क. मला भोवळ येतेय सतत आठवणींची
- ड. मला जाऊ दे अखेरपर्यंत असाच ओसंडत
-- (स्मरणपत्र -- पृष्ठ १३६)

या संग्रहातल्या कवितांमध्ये एक अढळ असा प्रामाणिकपणा भरलेला असल्यामुळे, सर्व कवितांच्या मदतीने, एकेक कविता स्वतंत्रपणेही समजणे शक्य होईल असे सूत्र सापडणे शक्य होत आहे. प्रस्तावनेत नेमाडे ज्याला ' जगण्याचा उत्सव साजरा करणे ' म्हणतात त्याचे एकूण स्वरूप हे असे आहे. मुळात हे सगळे असे भयानक असताना ' भाषेला सतत कवितेच्या सार्वभौमत्वाचे भान देणे ' --याचे कौतूक करत कवितेच्या आशयाकडे दुर्लक्ष करावे का असा प्रश्न पडतो. स्वतः चित्रेही वाचकाला त्यांच्या कवितेच्या ' जल्लोषी ' स्वरूपामुळे असे करण्यास प्रोत्साहन देतात. म्हणूनच त्यांची कविता मूल्यशोधाच्या मार्गाने न जाता ' जगण्याचा उत्सव साजरा करण्याचा ' मार्ग पसंत करते. त्यामुळे या कवितेचे मूल्यमापन हे आशयाच्या अंगाने न होता ते ' आतषबाजी ' च्या अंगाने व्हावे अशी अपेक्षा ही कविता बाळगते. आशयदृष्ट्या ही कविता स्थितिशील, दुःखमय, काळोखमय, विस्तवी वास्तवाची आहे. या वास्तवाबद्दलचे प्रश्न या कवितेला पडत नाहीत ; त्यांचे या कवितेला महत्त्व वाटत नाही. हे वास्तव, ' अपरिहार्य ' आहे असे ही कविता गृहीत धरते. मग तसे तर, कमीजास्त प्रमाणात, बहुसंख्य व्यक्तींचे हेच वास्तव आहे. मग चांगल्या कलेचे कार्य काय तर उपलब्ध वास्तव सजवून मांडणे ? की अशा प्रकारच्या वास्तवाच्या बाबतीतल्या मूलभूत प्रश्नांची दखल घेणे, असे वास्तव अस्तित्वात येण्याची प्रक्रिया तपासणे, त्यातून एकूणच जगण्याचे भान घेणे ? ही कविता हिंसा व्यक्त करू शकते, पण हिंसेची यंत्रणा पाहणे नाकारते. आहे ती हिंसा व्यक्त करण्यात धन्यता मानते. माणसाला, आहे ते फक्त गृहीत धरायला उद्युक्त करणारी कला ही कधीही मौल्यवान कला असत नाही -- मग तिची प्रदर्शनात्मक, झगमगणारी श्रीमंती कितीही असो. माणसाच्या हिताविषयी, जगण्याच्या मूल्यात्मकतेविषयी ही कविता बेफिकीर आहे. एखादी गोष्ट कला आहे की नाही हे कलेच्या दंडकांनी ठरू शकेल पण ती कला ' मोठी ' आहे की नाही हे ठरवायला कलेचे दंडक पुरे पडणार नाहीत -- अशा अर्थाचे टी.एस.एलियट यांचे म्हणणे इथे

आठवते. कोणत्याही कलेत जर चिंतनशीलतेचा अभाव असेल तर तिला वैश्विक धर्माच्या स्वरूपासारखे मूल्यात्मक श्रेष्ठत्व प्राप्त होणार नाही. 'नव्या मराठी कवितेची समृद्धी कळून येण्यासाठी रा.चित्रे यांची कविता समजून घेणे अपरिहार्य आहे.' -- हे नेमाडे यांचे वाक्य -- तंत्र, प्रतिमा, भाषा यांची समृद्धी या अर्थी घेता येईल. या कवितेत आशयाची समृद्धी नाही, कारण ही अलगतावादाचा उत्सव साजरा करणारी भ्रमिष्ठ कविता आहे. या संग्रहातली ' इमर्जन्सी ' ही कविता पाहू. इमर्जन्सी वार्ड असे कवीचे मत दिसते.

अंधारात केकाटतील तुमचे महाकवी.

आणि त्यांना गोळ्या घातल्यावर

नांदेल तुमच्या निष्पाप चरित्रांवर

ही अलौकिक सामसूम

ही सामुदायिक निजानीज.

-- अशा ओळी या कवितेत येतात. मुळात इमर्जन्सी येते अलगतावादातून आणि तिला विरोधही अलगतावादातूनच होऊ शकतो -- मग याचा अर्थ काय ? --असा प्रश्न कवीला पडत नाही. खरे तर, चित्र्यांच्या एकूण कवितेचे स्वरूप पाहता इथे इमर्जन्सीतल्या दडपणांचा, दुःखांचाही उत्सव माजवता येणे जड जाऊ नये असे दिसते. आपल्या मानसिक गोंधळातून येते ते सत्य आणि दुसऱ्यांचा मानसिक गोंधळ अन्याय्य -- अशी बाळबोध दृष्टी यामागे आहे.

आता घट्ट हो

विरजण लागल्यासारखा. घे वेध स्वतःचा.

' विरजण लागल्यासारखे घट्ट झाल्यावर ' स्वतःचा वेध कसा घेणार ? या प्रकारात समर्थने करणे, गृहीत धरणे, सुखदुःखे भोगणे, भयग्रस्त राहणे, कंटाळवाणे होणे, हिंसक होणे -- हेच शक्य आहे. यालाच वेध घेणे म्हणायचे असेल तर जगभर हे चालुच आहे. काहीजण याला अभिव्यक्ती देतात, काहीजण देत नाहीत इतकेच. असे जर असेल तर निव्वळ मनोरंजनवादी कला आणि ही कविता यात मूलभूत फरक तरी कोणता ? त्यामुळे, भाषेला सतत कवितेच्या सार्वभौमत्वाचे भान देण्यापेक्षा, कवितेला चिंतनशीलतेच्या सार्वभौमत्वाचे भान देणे महत्त्वाचे आहे असे म्हटले पाहिजे. ते या कवितेत घडत नाही.

-०-०-०-०-

स्व-गत

प्रस्तावना

भावनिक उद्रेकांना कमीजास्त प्रमाणात अभिव्यक्ती देता येईल अशा घटनांची मालिका असली की ती नाट्यमय वाटते हे ठीक आहे. पण नाट्यमयता ही या एकाच प्रकारात असते असे नाही. मनांच्या वेगवेगळ्या स्तरांचे वागणे, अनपेक्षित पध्दतीचे संवाद, संबंधांमधल्या ताणांचे सवयीत नसलेले असे आकलन, वेगळे वातावरण, वेगळे विचार -- हे सगळे नाट्यमयच असते. रंगमंचावरून ही अशी अनेक प्रकारांची नाट्यमयता अभिव्यक्त होतही असते. उद्रेकीपणाच्या तुलनेत इतर प्रकारची नाट्यमयता ही अनेकांना कमी 'नाट्यमय' वाटते. नाटक या माध्यमाच्या बाबतीत या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करता येत नाही, कारण प्रेक्षकसंख्या, प्रयोगसंख्या त्यामुळे बाधित होण्याचा धोका असतो. प्रायोगिक 'चळवळ' अस्तित्वात असताना, एक तर एक प्रयोग -- अशा तयारीनेसुद्धा नाटके होत असत. आता काळ तसा नाही. तरीसुद्धा, याचा अर्थ असा नाही की नाट्यमयतेचे ठरीव साचेच सगळ्यांनी वापरत राहावे. कारण असे समजल्यास कलेच्या क्षेत्रातली निर्मितीक्षमता आणि नावीन्य हरपू शकेल आणि एकूणच आकलनालाही मर्यादा घातल्यासारखे होईल. त्यामुळे, काही कलावंत, म्हटले तर धोके पत्करूनही, वेगवेगळ्या प्रकारांची निर्मिती करत राहतातच. प्रेक्षकांच्या अपेक्षांचे भान ठेवणे आणि आशयाशी प्रतारणा न करणे -- असा समन्वय साधला गेला तर उत्तमच, नाही साधला गेला तरी ही वेगळी 'नाट्यमयता' कधी ना कधी रंगमंचावरून अनुभवायला मिळावी हे महत्त्वाचेच ठरेल. प्रा. विजय कारेकर यांचे 'स्व-गत' हे नाटक वरील प्रश्नांचे महत्त्व विशेषत्वाने जाणवून देणारे आहे.

'अभिरुची', कोल्हापूर यांनी आयोजित केलेल्या नाट्यलेखन स्पर्धेत हे नाटक पाहिले आले होते. नाट्यकृती लिहून झाल्याझाल्या 'अंतिम' च असणे असे क्वचित घडते. रंगमंचावरचा त्या नाटकाचा प्रयोग कल्पनेने 'पाहू' शकणारा दिग्दर्शक भेटल्यावर लिखित संहितेला एका वेगळ्या प्रक्रियेतून जावे लागते. शंका, विचार, चर्चा यांतून त्या संहितेचे स्वरूप आणखी निखरण्याची शक्यता असते. हे खरे असले तरीही लेखकाची चिंतनशीलता, त्याच्या निर्मितीप्रक्रियेचे हेतू, त्याच्या आकलनातली परिपक्वता हे सर्व पहिल्या लेखनातूनही जाणवते. 'स्व-गत' -- हे याचे एक उत्तम उदाहरण आहे.

'जिथं गोंधळाचा बिंदू असेल तिथं नाट्य असेल' -- हे या नाटकाच्या सादरीकरणाचे सूत्र या नाटकातच अंतर्भूत आहे. 'आपण सगळे वास्तव सोडून पक्के रोमॅंटिक झालो आहोत --' किंवा 'सालं हे आयुष्य म्हणजे एक आचरटपणाच आहे -- रिकाम्या पोत्यात रिकाम्या वस्तू भरत राहचं!' -- असे संवाद हे या कलाकृतीच्या वेगळ्या आस्तित्वसमर्थनाचे द्योतक आहेत. 'हिसक शांतता', 'सुंदर उब्दिभ्रता' -- अशा अंतर्विरोधी अवस्था हाताळणारे हे नाटक आहे. आधुनिक जीवनातले अनेक प्रश्न, नीतीकल्पना, विकृतीबाबतचे आकलन यांचा आवाका हे नाटक घेऊ पाहते.

हे नाटक अतिवास्तववादी आहे का किंवा न--नाट्य आहे का किंवा विसंगतीचे नाटक आहे का -- अशा प्रश्नांचे एकच उत्तर द्यायची आवश्यकता नाही. या सर्व प्रकारच्या अभिव्यक्ती पध्दतींचे ऋण मान्य करून स्वतःची अशी एक एकात्म अभिव्यक्ती इथे लेखकाने सिध्द केलेली आहे.

यशापयाशाचे ठरीव आडाखे बाजूला ठेवून या संहितेबरोबर, या लेखकाबरोबर झटापट करणारा दिग्दर्शक उपलब्ध नाही अशीच जर परिस्थिती असेल तर नाट्यक्षेत्राच्या दृष्टीने ही चिंतेची बाब आहे. वस्तूचे रिकामेपण जाणवूच नये म्हणून तर आपण उद्रेकांची गर्दी करत नाही आहोत ?

-०-०-

' आपलं माणूस '

(नाटक) ले. प्रसन्न जी. कुलकर्णी.

प्रस्तावना

घरकाम (धुणंभांडी, केरफरशी, स्वैपाकपाणी, इत्यादी), मुलांचे संगोपन (शी-शू पासून, अंघोळ, कपडे, अभ्यास, इत्यादी) आणि आर्थिक परावलंबित्व -- या गोष्टींमधून स्त्रियांना मोकळेपणा मिळाल्याशिवाय स्त्री-पुरुष समानता येऊ शकत नाही हे सर्वमान्यच आहे. शिक्षणामुळे, यांतले, आर्थिक परावलंबित्व हे कारण बऱ्यापैकी डळमळले आहे. पण, इतर दोन कारणांचे ब्रेक्स आहेतच.

हाच विषय हाताळणारे ' आपलं माणूस ' हे प्रसन्न जी. कुलकर्णी यांचे नाटक खरे तर काही वर्षांपूर्वीचे. रूढठडूठडूद्ध ध/द्ध रूढठडूठडूद्ध या चित्रपटाची कल्पना घेऊन त्यांनी ते लिहिले. ' प्रतिपदा ' या संस्थेतर्फे व्यावसायिक रंगभूमीवर याचे सुमारे शंभर प्रयोग झाले आणि टेलिप्ले स्वरूपात टीव्हीवरही ते अनेकदा दाखवण्यात आले. हे एक प्रेक्षकांना आवडलेले नाटक होते आणि मान्यवर नाट्यसमीक्षकांनीही याला ' स्वागतार्ह रूपांतर ' असे म्हटले होते. स्त्री चळवळीतल्यांनीही या नाटकाचे स्वागतच केले होते. मधे बराच काळ गेला असला तरीही, आणि उलट आज तर अधिकच तीव्र बनलेला असा हा प्रश्न आहे. हा प्रश्न पायाभूत कल्पून ही नाट्यरचना करण्यात प्रसन्न जी. कुलकर्णी यांनी, एका उकल अवघड असलेल्या प्रश्नाला हात तर घातला आहेच पण एका दीर्घकालीन समस्येला नाट्यरूप देण्याची आकांक्षाही

बाळगलेली आहे.

सध्याच्या या नाटकात आणि प्रयोगातही असलेला शेवट टेलिव्हिड्येमध्ये सुखपर्यवसायी केला गेला होता आणि त्यासाठी काही आनुषंगिक बदलही केले गेले होते. मी या नाटकाचा प्रयोग पाहिला नाही, पण, टीव्ही प्रक्षेपण पाहिले होते. कौटुंबिक नाटकाला एका महत्त्वाच्या समस्येची चौकट देण्याचा प्रयत्न म्हणून मला ते आवडलेही होते. त्या समस्येची प्रस्तुतता आजही तशीच असल्याने, किंबहुना अधिकच तीव्रपणे जाणवणारी असल्याने, हे नाटक पुस्तकरूपाने प्रसिध्द होणे हे औचित्यपूर्ण आहे यात शंका नाही.

प्रसन्न जी. कुलकर्णी हे स्वतः एक उत्तम दिग्दर्शक आणि अभिनेतेही आहेत. त्यांची त्या दोन्ही क्षेत्रांतली समज या रूपांतरात व्यक्त झालेली आहेच. एक आठवण सांगतो. माझ्या डोक्यात एखादे नवे नाटक लिहावे असे काहीही नसताना या व्यक्तीने १९७६-७७ साली, कोल्हापूर केंद्रातून, राज्य नाट्य स्पर्धेत, त्या वर्षी ते माझेच नाटक सादर करणार असे घोषित केले होते. आणि अक्षरक्षः खनपटीला बसून त्यांनी माझ्याकडून ' एक गगनभेदी किंचाळी ' हे माझे नाटक लिहून घेतले होते. त्याचे त्यांनी केलेले उत्तम दिग्दर्शन आणि त्यांनी अतिशय समजून अभिनीत केलेली त्यातली ' आनंदराव ' ही प्रमुख भूमिका मी कधीच विसरणार नाही. तितक्याच महत्त्वाची होती या नाटकाची त्यांनी डिझाईन केलेली वैशिष्ट्यपूर्ण नेपथ्य रचना. नाटकाच्या आणि प्रयोगाच्या गरजा लक्षात घेऊन आणि प्रेक्षकांच्या कोनाचे भान न सोडता त्यांनी केलेली नेपथ्यरचना केवळ अप्रतिम होती. त्यांच्या या सगळ्या गुणांचे अस्तित्व ' आपलं माणूस ' च्या लेखनात जाणवतेच. या नाटकाची दृश्यात्मकता आणि पकडून ठेवण्याची क्षमता यांत त्यांच्या अनेक वर्षांच्या या तपस्येचेही योगदान आहे. (त्यांच्या दिग्दर्शनाखाली, माझ्या त्याच नाटकात एक छोटीशी भूमिका करण्याची आणि एक हुकुमी हंशा वसूल करण्याचीही संधी मला मिळाली होती -- हेही मला इथे नमूद करावेसे वाटते. माझ्या आणखीही काही संहिता त्यांनी चांगल्या प्रकारे, पुढील काही काळात रंगमंचावर आणल्या याचाही उल्लेख इथे करणे इष्ट होईल.)

नाटकाची ' व्यावसायिक ' गुणवत्ता हा विशेष प्रामुख्याने लक्षात ठेवूनच हे नाट्यलेखन झालेले आहे. त्या बाबतीत ते बव्हंशी यशस्वीही झालेले आहे. आजच्या आणि उद्याच्या परिस्थितीतही, फक्त किरकोळ काही बदल करून, हे नाटक प्रस्तुतच राहिल, जुने वाटणार नाही, हे निश्चित. पण, ' व्यावसायिक ' यशाची आकांक्षा बाळगल्यामुळे या नाटकाचे काय झाले आहे हेही पाहावे लागेल, आणि, व्यावसायिक नाटकांचा प्रेक्षक सांस्कृतिक प्रवाहाला कसे अडथळे निर्माण करतो याबद्दलही बोलावे लागेल. कलेतला सांस्कृतिक प्रवाह म्हणजे, थोडक्यात, जगण्यातल्या प्रश्नांना सामोरे जाण्याची प्रक्रिया.

इथे मी, आधी, दोनतीन उदाहरणे देऊ इच्छितो. ' आजचे प्रश्न ' म्हणता येतील असे विषय हाताळणारी दोन नाटके -- जयंत पवार यांचे ' माझं घर ' आणि नितीन दीक्षित यांचे ' सोक्षमोक्ष ' ही व्यावसायिक रंगभूमीवर आलेली नाटके

पाहू. या दोन्ही लेखकांनी, आणि अर्थातच निर्मात्यांनीही, मर्यादित यशाची शक्यता लक्षात घेऊनही ही नाटके लिहिली -- सादर केली. प्रत्यक्षातही त्यांना तळपणारे असे यश मिळालेही नाही. कारण, त्या लेखकांनी, समोर असलेली समस्या योग्य त्या गांभीर्याने घेतली. याच्या उलट, ' नकळत सारे घडले ' हे नाटक घ्या. करिष्मा कपूर, कधीतरी, कदाचित तोंडदेखले म्हणूनही असेल किंवा उपचार म्हणूनही असेल, एका मुलाचा गॅदरिंगमधला अभिनय पाहून ' छान ' म्हणते आणि त्याचे वारे त्या मुलाच्या डोक्यात जाते -- हा प्रश्न. पण, पुढे नाटकभर तो मुलगा राहतो बाजूला आणि भलत्याच दोन पात्रांची अभिनयाची जुगलबंदी बघत बसण्याचे भाग्य प्रेक्षकांना लाभते. इथे ' भाग्य ' हा शब्द उपरोधिक अर्थाने वापरलेला नसून वस्तुस्थितीवर्णनात्मक आहे. कारण, प्रेक्षकांना तेच, तसेच हवे आहे, डोक्याला ताप नको आहे.

'आपलं माणूस ' हे ' नकळत ' च्या हुशार लायनीतले नाटक आहे. ढोबळपणापासून थोडेफार सूक्ष्माकडे असे पाहात जाऊ. मुळात प्रश्न काय, तर यातली नायिका ' अनघा ' हिचा कोडमारा होतो आहे. गृहिणीटाईप रूटीन जगण्याचा तिला उबग आलेला आहे. स्वतःच्या छोट्या मुलीची कामे करणेही, या मनस्थितीमुळे, तिला वैतागवाणे वाटत आहे. हे ठीक. मग हिच्यात अशी कुठली गुणवैशिष्ट्ये आहेत की ज्यांना या रूटीनमुळे संधी मिळत नाही आहे ? तर, ' पॅटिंग ' असे उडतउडत सांगितले जाते. आधी, अथवा नाटकाच्या उत्तरभागातही ही अशी काही खास गुणवैशिष्ट्ये असलेली स्त्री आहे असे दिसतच नाही. ' पॅटिंग ' ठीक आहे. पण, त्यांच्या घटस्फोटानंतरही तिने खास असे काय केले ? तिला प्रश्न असह्य होण्याच्या सुरुवातीच्या प्रक्रियेतही तिचा ' मौल्यवान ' (प्रश्नाला तोंड देणारा -- या अर्थी) गोंधळ किंवा तिच्या निर्णयप्रक्रियेतले काही अर्थपूर्ण टप्पे असे काही दिसत नाही. कारण स्पष्ट आहे. व्यावसायिक स्वरूपाचे नाटक लिहायचे हे पक्के ठरलेले आहे आणि त्यात तडजोड करायची नाही हाही निर्धार आहे. (' आम्ही यात कोणतीही तडजोड केलेली नाही ' -- हे यशस्वी लेखकांचे आणि निर्मात्यांचे वाक्य इथे आठवावे.) तिच्या प्रश्नाचे गांभीर्य समजा चुकूनमाकून वाढले किंवा त्यातून काही ' खरे ' जाणवायला लागले तर प्रेक्षकांच्या डोक्याला ताप होण्याचा धोका निर्माण होतो. तो टाळायचा याचे सतत अवधान आहे. बरे, तिचा कोडमारा खूप ठळक करावा तर तिचा नवरा ' बिंदू ' हा खूपच बधीर दाखवावा लागेल. पण, तसे केले तर पुढचे त्याचे सगळे ' चांगुलपण ' आणि त्याचबरोबर त्याच्या मुलीबरोबरचे त्याचे हृद्य प्रसंग खोटे तरी पडतील किंवा या दोन्हीतला पूल बांधण्यासाठी ' गंभीर ' पणाच्या दिशेने जावे लागेल. त्यामुळे, तोही, खूप ' दुष्ट ' वा ' गुन्हेगार ' वाटूच नये अशीही योजना आहे. म्हणजे मूळ प्रश्न ' यथातथा ' च आणि त्या प्रश्नाला कारणीभूत होणारी व्यक्तीही ' फार वाईट नाही ' -- अशी चौकट घेतल्याशिवाय पुढचे ' आपुलकी ' चे नाट्य ' एंजॉयेबल ' होणार नाही -- हे ओळखून या नाटकाची तशी कौशल्यपूर्ण हाताळणी केलेली आहे. या संदर्भात खालील संवाद पाहावे :-

अनघा : बिंदू, मी घर सोडून निघालेय.

पासून

बिंदू : ... अरे, पण काय चुकलं ते तरी सांगशील की नाही ?

वगैरे दृश्य वाचावे. धड तिच्या प्रश्नाला खरे ' वजन ' नसणे आणि धड त्याची ' संवेदनहीनता ' नीट व्यक्त न होणे -- हे ' व्यावसायिक ' प्रेक्षकांची गरज ओळखून आलेले कौशल्य इथे नीट लक्षात येते.

विदू विचारा, फारसा काही उलगाडा न होता, ' आपुलकीने ' आणि ' प्रेमाने ' या एकूण प्रक्रियेतून जात राहातो. त्याचा प्रश्न म्हणूनही, नाटक, फारसे खोलात न जाता, पुढे चालू राहाते. पुढे या एकूण प्रकाराबद्दल शशी हे पात्र म्हणते -- ' च्यायला, ' जस्ट वॉकड आऊट ! ' सोडून गेली ? ' वगैरे -- हे सर्व प्रेक्षकांचेही संभाव्य आश्चर्य लक्षात घेऊन ते सगळे लिंपून टाकण्यासाठीच येते हे उघड आहे. आणि ' व्यावसायिक ' मध्ये हे अपेक्षितच असते. चौकट सगळी ' समकालीन ' पण ' खोटी ' असली तरी पुढे सगळे, एक तर ' विनोदी ' नाही तर ' हृद्य ' घडावे ही प्रेक्षकांची अपेक्षा असते. या नाटकाला अर्थातच तशी प्रक्रिया मान्य आहे हे स्पष्ट आहे. त्या अपेक्षेची बऱ्यापैकी पूर्तताही हे नाटक करते.

टेलिसेमध्ये या नाटकाचा शेवट सुखपर्यवसायी करणे आणि त्यासाठी काही बदल करणे असे घडले होते हे आठवते. नाटक जर ' बेतायचे ' च आहे तर प्रेक्षकांची ते ' सुखपर्यवसायी ' असण्याची अपेक्षा पूर्ण करण्यात या संहितेत कोणते तत्त्व आड येते याचा उलगाडा होत नाही. ' व्यावसायिक ' गुणांची समज असलेल्या लेखकाने इथे कोणत्या ' सर्जकते ' ला महत्त्व दिले हे कळत नाही. एवढ्या महत्त्वाचा प्रश्न टाळून दाखवण्याचे ' व्यावसायिक ' आणि ' लोकप्रिय ' कौशल्य जो लेखक दाखवू शकतो त्याला हे मुळीच अशक्य नव्हते. समजा ते जमवले आणि अनघा नमते घेऊन, येऊन पुन्हा त्यांचा सुखी संसार सुरू होऊ शकला तर अजूनही या नाटकाची नवी जिंदगी घडू शकते. कारण, नाटकात हाताळलेला प्रश्न ' एव्हरग्रीन ' आहे. परंतु, आहे या स्वरूपातच या नाटकाचे इतके प्रयोग झालेले आहेत हे लक्षात घेऊन, सध्या हे नाटक आहे असेच प्रकाशित करावे आणि दुसऱ्या ' इनिंग ' ची संधी मिळाल्यास या बाबतीत पुनर्विचार करावा हेच योग्य होईल. उत्तम बालकलाकार मुलगी मिळाल्यास या नाटकाचे पुनरुज्जीवन होण्यात अडचण येऊ नये असे दिसते.

या नाटकातली एकूणच पात्रे ' आपुलकी ' ने युक्त अशीच आहेत. कुणी दुष्ट नाही, हेतुतः वाईट नाही, पण, प्रश्न तीव्र आहेत -- अशा वातावरणात सापडलेली एक विचारी लहान मुलगी -- हा या नाटकाचा कळीचा भाग आहे. त्या मुलीला हा प्रश्न जेवढा कळतो त्यापेक्षा फार जास्त आकलन नाटकात येऊच नये याची खुबीने काळजी घेण्यात आलेली आहे. ' अनघा ' चा प्रश्नही फारसा गंभीरपणे न घेणे आणि तिची मुलगी चिन्नू हिच्या अजाणतेपणाचे प्रसंग रंगवणे यांतून, थोडेफार, असे प्रश्न निर्माण करणाऱ्या स्त्रियांना एक उद्बोधन मिळते. आपल्याला असा प्रश्न आहे असे समजून असा विध्वंस करणाऱ्या स्त्रिया कितपत समर्थन मिळवू शकतात ?-- असा हा अध्याहत प्रश्न आहे. खरोखर असा प्रश्न असलेली आणि त्यातून बाहेर पडू शकणारी स्त्री असे दाखवायचेच नाही आहे. कारण हे एक पारंपरिक दृष्टिकोण बळकट करू इच्छिणारे नाटक आहे. प्रश्न ' आजचा ' पण दृष्टिकोण ' कालचा ' हे मराठी व्यावसायिक रंगभूमीवरचे आवडते गणित याही नाटकात

सोडवून दाखवण्यात आलेले आहे. तसे नसते केले तर मधल्या सगळ्या ' हृद्य ' भागाचा पायाच खिसकला असता. ' व्यावसायिक ' रंगभूमीवर ' सांस्कृतिक ' महत्त्वाच्या घटना का घडू शकत नाहीत आणि कुणी त्या तशा घडवायचा प्रयत्न केला तर त्यांचे ' व्यावसायिकपण ' का कमी होते हे या एकूण विवेचनावरून लक्षात यावे.

संपूर्ण नाटकाची सविस्तर समीक्षा करण्याचा इथे हेतू नाही. परंतु, ' यशस्वी ' म्हणता येईल असे नाटक ' मूल्यमापना 'च्या दृष्टीने कसे कमी पडते याचे हे नाटक म्हणजे एक वैशिष्ट्यपूर्ण उदाहरण आहे -- हे सांगायचे आहे. नाट्यसंहितालेखन या विषयावर बोलताना, शिकवताना, चर्चा करताना या नाटकाचे उदाहरण खूपच उपयोगी पडू शकते. ' मूल्यमापना 'त महत्त्वाचे काय असते ? समोरच्या प्रश्नाची आकलनप्रक्रिया सर्वांगांनी व्यक्त होणे. ती टाळण्यामुळे नाटकाचे मूल्य अर्थातच उणावते. पण, नेपथ्य, अभिनय, इतर तांत्रिक अंगे, उत्तम बालकलाकार असणे अशा गोष्टींनीही प्रेक्षक खूप खूष होऊ शकतो. याला महत्त्व देणाऱ्या नाटकाला मूल्यमापनाची फिकीरही करून चालत नाही.

या सर्व बाबींची वैशिष्ट्यपूर्णता असलेले हे एक ' जमलेले ' तसेच ' जमवलेले ' ही नाटक आहे. यासाठी, याची ' उपलब्धता ' महत्त्वाची ठरू शकते. एखाद्या खऱ्या प्रश्नाचा ' यशस्वी ' पणे नुसता निर्देश करणेही आवश्यक असतेच. तथाकथित नाटकवेड्या प्रेक्षकांच्या करमणूकप्रधान रंगभूमीवर तर नक्कीच.

--०--०--०--

सलाम नमस्ते

ले. दिलीप जगताप

यासाठी

प्रस्तावना

(परंतु हे पुस्तक निघाले नाही.)

‘ सलाम नमस्ते ’ हे नावातच समावेशकता सुचवणारे सदर दिलीप जगताप यांनी ‘ लोकमत ’ च्या ‘ हॅलो सातारा ’ या पुरवणीत सहा महिने चालवले. त्यासाठी त्यांनी एकूण सत्तावीस लेख लिहिले. त्या सर्व लेखांचा हा संग्रह. तेंडुलकर, खानोलकर यांनी चालवलेली अशा प्रकारची सदरे आठवली तर त्यांचेही ‘ नो बोल ’ पडत असत हे कुणालाही मान्य होईल. इथे मात्र एकही ‘ नो बोल ’ पडलेला नाही. ‘ सदरभरू ’ म्हणावा असा एकही लेख यात नाही.

हे सर्व लेखन एका सुसंस्कृत व्यक्तीच्या घडणीतला, भूतकाळातल्या एका टप्प्यापर्यंतचा भाग व्यक्त करणारे आहे. ही व्यक्तीही अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण अशी आहे. राजकारण, शिक्षण, क्रिकेट, सिनेमा, लेखन -- विशेषतः नाट्यलेखन, आणि अध्यात्म -- अशा विविध अंगांनी जगणे समजून घेणारी अशी ही व्यक्ती आहे. भोवतालच्या सर्व घटनांचे भान ठेवणारी अशीही ही व्यक्ती आहे. कार्याचे डोंगर उभे करणारी माणसे असल्यामुळे महाराष्ट्रातला एक तालुका कसा सांस्कृतिक दृष्ट्या विकसित होत गेला याचे मनोज्ञ चित्रण इथे आलेले आहे. मधल्या काळाच्या अंतराने आणि विशेषतः जगतापांच्या सुसंस्कृत समजूतदारपणामुळे या लेखनाला एक मौलिक तटस्थता लाभलेली आहे. ‘ प्रगल्भ ’ या शब्दाचा शब्दकोशातला अर्थ ‘ प्रौढ, धीट, शहाणा ’ असा आहे. या अर्थाचा पूर्ण प्रत्यय यावा असे हे लेखन आहे.

जगतापांनी वेळोवेळी, काँग्रेस (आय) चा तालुका सरचिटणीस, प्रत्येक निवडणुकीतला आक्रमक प्रचारक, इंटकच्या ग्रामीण मजदूर महासंघाच्या राष्ट्रीय कार्यकारिणीचा सदस्य आणि त्यांच्या महाराष्ट्र शाखेचा संघटक सचिव वगैरे जबाबदाऱ्या पार पाडलेल्या आहेत. आय एल ओ च्या आंतरराष्ट्रीय परिषदेत त्यांनी भारताचे प्रतिनिधित्व केले होते. शिवाय महाराष्ट्र शासनाच्या प्रादेशिक निवड मंडळाचे ते सदस्यही होते. या सगळ्या गोष्टींत असंख्य व्यक्तींशी संबंध येणे आणि अनेकांशी संघर्षही होणे अटळच आहे. तरीही या एकूण लेखनात कुठेही कडवटपणा व्यक्त झालेला नाही. निर्वैर, द्वेषरहित असे हे लेखन आहे. राजकीय क्षेत्रातल्या कृतिशीलतेबरोबरच सांस्कृतिक क्षेत्रातही तितकीच कृतिशील असलेली ही व्यक्ती आहे. हा एक दुर्मीळ मिलाफ जगतापांमध्ये असल्याने, इतिहासाच्या विशाल पटाबरोबरच, या लेखनात अंतर्भूत असलेले इतिहासाच्या सूक्ष्म हालचालींचे निवेदनही महत्त्वाचे ठरते. वयाने आणि समजुतीने प्रौढ असणे, आपली समज व्यक्त करताना निर्भय असणे आणि समंजसपणा, सहानुभूती बाळगत, मानवी अनुभवांचा अर्क पिऊन येणारे शांत, तटस्थ शहाणपण असणे -- या सर्वांनी युक्त अशा दृष्टिकोणातून भूतकाळाकडे पाहणे -- असे हे वेगळे, संपन्न लेखन आहे.

मधे बराच काळ गेल्यानंतर हे लेखन घडलेले आहे हे लक्षात घेतले तर, यातले तपशील, बारकावे आणि आपापल्या वैशिष्ट्यांसह येणाऱ्या अनेक व्यक्तींच्या, घटनांच्या नोंदी हे सर्व थक करणारे आहे. 'स्मरण' या मॅदूच्या विभागाचे एक प्रकारचे अद्भूत साहाय्य या लेखनाला लाभलेले आहे.

यातल्या बऱ्याच लेखांना प्रादेशिकतेचे म्हणावे असे एक कोंदण आहे. निरनिराळ्या प्रदेशांत मोठमोठ्या समूहांना समृद्ध करून गेलेले जगतापांसारखे सर्जक उद्रेक आणखीही कुठेकुठे घडून गेले असतील -- अशी खूप कृतिशीलता आणि कृतिवैशिष्ट्यता बेदखल होत काळाच्या पडद्याआड गेली असेल. त्यातला हा एक नमूना तरी आज आपल्या हाती लागतो आहे हे या पुस्तकाचे महत्त्व आहे. यासाठी, लेखक दिलीप जगताप यांच्याबरोबरच 'लोकमत' आणि या पुस्तकाचे प्रकाशक यांचेही अभिनंदन केले पाहिजे. या सदराच्या शेवटच्या लेखात जगतापांनी राजकीय कादंबरी लिहिण्याचे सूतोवाच केलेले आहे. ते घडेल तेव्हा ते अद्वितीयच काम होईल यात शंका नाही. पण, हे लेखन वाचल्यावर लक्षात आलेला एक मुद्दा इथे मांडावासा वाटतो. ते सर्व लेखन तथाकथित कादंबरीचा फॉर्म घेऊनच आले पाहिजे असे आता वाटत नाही. भूतकाळनिवेदनाच्या या पध्दतीनेच जरी जगतापांनी ते लिहिले तरी त्यांच्या समंजस, उदार दृष्टिकोणामुळे त्याला दर्जेदार ललित लेखनाची उंची लाभू शकेल. कादंबरीसुद्धा राजकीय, सामाजिक, ऐतिहासिक, पौराणिक हे आपण त्यातल्या मटेरिअलवरून ठरवतो. कलाकृतीत प्रमुख असते ती आकलनातली परिपक्वता. ती जगतापांकडे असल्यामुळे, त्यांनी कशाही पध्दतीने हा सगळा मानवी संबंधांचा आणि संघर्षांचा पट मांडला तरी ते साहित्यकलेला एक महत्त्वाचे योगदान ठरेल हे निश्चित.

नेटके, नेमके, अर्थवाही, आणि मोजकेपणाने (वर्तमानपत्राच्या अपेक्षेप्रमाणे) केलेले असे हे लेखन आहे. यातल्या प्रत्येक लेखाची आस्वादक समीक्षा करायचा इथे हेतू नाही. परंतु, ढोबळमानाने त्यांची एक विभागणी कल्पून काही लिहावेसे वाटते. राजकारण, शिक्षण आणि लेखन यांच्यावर साताठ साताठ लेख असून क्रिकेट, सिनेमा, अध्यात्म यांच्यावर एकदोन एकदोन लेख आहेत. लेखांचे या पध्दतीने एकत्रित वाचन केल्यास जगतापांचा दृष्टिकोण सलगपणे स्पष्ट होतो. त्या पध्दतीने जाणवलेले काही थोडक्यात लिहीत आहे.

राजकारण

राजकारणात जगतापांची वाटचाल काँग्रेसच्या मार्गाने झालेली आहे. गांधी, नेहरू, इंदिरा गांधी यांच्याबद्दल त्यांना अत्यंत आदर आहे. जे. कृष्णमूर्ती यांच्याशी चर्चा करून इंदिरा गांधींनी आणीबाणी उठवून निवडणुका जाहीर करणे या घटनेचा अत्यादरपूर्वक त्यांनी केलेला उल्लेख, राजकारण आणि मानवी प्रश्न यांचा संबंध त्यांना कसा दिसतो ते उजागर करतात. त्यांच्या विचारात आकलनाची स्पष्टता आहे पण हेकटपणा नाही. 'माणसे ही गुणी बाळे

असतात ' असा भाबडेपणा बाळगण्यात अर्थ नसतो याचे भान आहे, तरीही, मैत्रीचे क्षेत्रच विस्तरले पाहिजे ही समज आहे. राजकारणाचे बहुआयामित्व ते अशा समंजस भूमिकेतूनच व्यक्त करतात. मोठा आदरणीय नेता जातीमुळे निवडणुकीत पराभूत होणे, नेहरू आणि यशवंतराव चव्हाण यांच्यासारख्या महान नेत्यांबद्दलही महाराष्ट्रात रोष निर्माण होणे या गोष्टी ते अशा समावेशक भानातून मांडतात. यशवंतराव चव्हाणांबद्दल बोलतानाचा त्यांचा एक मुद्दा, राजकारण हा गुंडांचा खेळ असतो -- असे म्हणणाऱ्यांना चपराक देणारा आहे. ते म्हणतात की मराठ्यांच्या ताकदीचा उपयोग करून जातीय मार्गाने चव्हाणांना इथला सम्राट होणे सहज शक्य होते, पण मग महाराष्ट्राचे काय झाले असते या विचाराने अंगावर काटा येतो. हे कोण अमान्य करेल ? नेता ' भला ' असेल तर जनतेलाही तो भल्या मार्गाने नेऊ शकतो हेच जगताप इथे स्पष्ट करतात. ते स्वतः जातीय, संकुचित, प्रादेशिक वा धर्म, भाषा यांवर आधारित राजकारण स्वीकारत नाहीत हे तर त्यांच्या सर्वच लेखांतून कळून येते. सर्व जातीधर्मांच्या लोकांना त्यांच्या त्यांच्या गुणांबद्दल भरभरून दाद देणे, त्यांचे संस्कार घेतल्याचे सांगणे -- यांतून ते दिसून येते. समाजवाद्यांच्या मार्गाने ते गेले नसले तरी त्या मार्गातल्या लोकांचे योग्य ते कर्तृत्व मान्य करणे, त्यांच्याकडून आपण काय शिकलो ते सांगणे हे जगतापांच्या उदार अंतःकरणाचे द्योतक आहे. तरीही, ' साथी कुठे आहेत ' या लेखात त्यांची टोपी उडवून त्यांची खिल्ली उडवायची संधीही ते सोडत नाहीत. ' भूमिके ' चा आग्रह धरणारे ' भूमिकाहीन ' होण्यातली गंमत ते नेमकी टिपतात. भाबडेपणा टाळून एकात्मतेला, समावेशकतेला महत्त्व देणारा हा दृष्टिकोण आहे. अखिल भारतीय स्तरावर हाच दृष्टिकोण महत्त्वाचा ठरतो हे काळाच्या ओघात सिध्दही झालेले आहे. अशा विचारांनीच जगतापांनी वेगवेगळ्या जबाबदाऱ्या सांभाळणे आणि प्रभावी प्रचार करणे ही कामे केलेली आहेत. इथे एकच प्रश्न पडतो की स्वतः निवडणुकीला उभे राहणे -- नेतृत्व स्वीकारणे हे, अनुकूल भूमी उपलब्ध असूनही, जगतापांनी का टाळले ? या बाबतीत त्यांची निर्णयप्रक्रिया कशी झाली ? याचे स्पष्टीकरण या लेखांत कुठे मिळत नाही. आर्टस् ला जाण्याचा निर्णय, प्राध्यापक होण्याचा निर्णय, नोकरी सोडून विश्वकोशात रुजू होण्याचा निर्णय -- हे सगळे जर येत असेल तर मग या महत्त्वाच्या निर्णयाची प्रक्रियाही यायला हवी होती असे वाटते. आश्वासित लेखनात हे सर्व येईल असे समजू.

शिक्षण

या विभागात दोन प्रकारचे लेख येतात. एक म्हणजे, वाई आणि परिसर या भागाचा शैक्षणिक, सांस्कृतिक विकास होणे आणि दुसरे म्हणजे, जगतापांचे स्वतःचे शिक्षण. त्या भागाच्या शैक्षणिक विकासाच्या संदर्भात जगतापांच्या वडिलांनी केलेल्या कामाचा, त्यांच्या योगदानाचा मजकूर येतो. ' वडिलांची कीर्ती ' या प्रकारचा तो मजकूर नाही. आणि तरीही, त्यात एक संयमित अभिमान जरूर आहे. आपल्या इथल्या शिक्षणसंस्था या आपल्या हव्यात, दुसऱ्यांच्या शाखा नकोत -- हा ध्येयवादी विचार बाळगून तिथे झालेल्या कामाचे वर्णन चांगले आलेले आहे. नुसत्याच प्रचंड विचारमंथनाला अर्थ नसतो, त्याला संस्थात्मक कार्याची जोड असावी लागते, नाही तर सगळेच निरर्थक ठरू शकते, हेच जगताप इथे सुचवतात. या एकूणच लेखनात ' उपदेशाचे डोस ' कुठेच नाहीत, पण, बोध घेण्यासारखे बरेच आहे. त्या

भागात उभ्या राहिलेल्या एकूण शैक्षणिक कार्याबद्दल लिहिताना, जगताप सर्व संबंधितांचे आदरपूर्वक उल्लेख करतात. एकूणच या सत्तावीस लेखांत, ज्यांची नावेही बहुसंख्य लोकांना माहिती नाहीत, त्यांनाही त्यांचे त्यांचे मोलमाप जगताप देत जातात. आपापले योगदान देऊन लुप्त होणाऱ्या असंख्य माणसांचे महत्त्व कृतज्ञतापूर्वक नोंदवण्याची ही जाण हे जगतापांच्या लेखनाचे एक वैशिष्ट्यच म्हणावे लागेल.

जगतापांचे स्वतःचे शिक्षण याबद्दलचे लेखही हृद्य आहेत. ' कुठेही ऍडमिशन मिळाली असती ' असे असताना त्यांनी आर्टस् ला जायचा निर्णय घेतला. ' मिळतेय तर घ्या ' या मार्गाने न जाता आपल्या आकलनाप्रमाणे जाणे, तसे जगणे हेही एक जगतापांचे म्हटले तर ' खुळे ' वैशिष्ट्य आहे. लहान गावातून शहरात येणे, न्यूनगंड, नंतर निबंधाचे कौतुक होणे, न्यूनगंड हळूहळू कमी होणे, खूप मित्रमैत्रिणी मिळणे, एकांकिका लेखन, स्पर्धा, यश -- हा सर्व भाग खरोखरच वाचण्यासारखा आहे. हे सगळे असूनही, जे मुळातच शहरातच राहात आहेत किंवा ज्यांना न्यूनगंडाचा प्रश्नच नाही , अशांबद्दल मत्सर वा राग यांचा लवलेश यात नाही. सर्वांकडून मिळेल ते ज्ञान घेत जावे आणि ' मैत्री ' हा विभाग समृद्ध करत जावा, असे हे जगणे आहे. या शिक्षणाच्या काळात जगतापांच्या संपर्कात नुसती आलेली नव्हे तर त्यांच्या ' मैत्री क्लब ' मध्ये सामील झालेली नावे जरी पाहिली तरी त्यातले बरेचजण आज नावारूपाळा आलेले दिसत असून आपापल्या क्षेत्रात चांगले काम करत आहेत हे लक्षात येते. ' पुरुषोत्तम करंडक ' च्या चालकांनाही सांगता येणार नाही असे त्या काळाचे तपशीलवार वर्णन जगतापांच्या स्मृतीतून इथे येते. याचबरोबर, इंग्रजी भाषा शिकण्याचे फायदे, त्या भाषेतले वाचन यांचाही उल्लेख जगताप त्या भाषेला सलाम ठोकून करतात. या सगळ्यातून जगतापांच्या व्यक्तिमत्वघडणीची प्रक्रियाही आपल्या लक्षात येत जाते. वाई या भागाचा आणि तिथल्या एखाद्या व्यक्तीचाही शैक्षणिक, सांस्कृतिक विकास होण्यात कुणाकुणाचे, कसेकसे कष्ट पायाभूत ठरत असतात याचीही जाणीव या लेखनातून होते.

क्रिकेट आणि चित्रपट

क्रिकेट आणि चित्रपट यांचे प्रचंड प्रेम जगतापांनी आयुष्यभर जोपासलेले आहे. त्या दोन्ही क्षेत्रातल्या त्यांच्या आठवणी लाजवाब आहेत. क्रिकेट, नाटक आणि राजकारण या तिन्हींचा एकत्रितपणे त्यांनी केलेला विचार मुळातूनच वाचण्यासारखा आहे. आय पी एल स्पर्धेचे त्यांना अत्यानांद देणारे वैशिष्ट्य म्हणजे राष्ट्रवाद बाजूला ठेवून सर्वच देशांच्या उत्तम खेळाडूंच्या खेळाचा मनमुराद आनंद घेता येणे -- हे ! यातही वैश्विकतेचा ध्यास असणारे मनच दिसते. ग्लॅमर मिळवलेल्या अनेक खेळाडूंबद्दल लिहितानाच, आता कदाचित फारसा कुणाला माहीत नसलेला गोलंदाज अफजल याच्याबद्दलही आत्मीयतेने आणि अभिमानाने लिहायला ते विसरत नाहीत !

लेखन आणि अध्यात्म

स्वतःची प्रतिकृती म्हणून वामन हे पात्र तयार करून जगताप लिहितात. स्वतःकडे लहानपण घेऊन

दुरून बघतात. याच वैशिष्ट्यामुळे ते व्यक्तिगत मते आणि बांधिलकी यांचे स्तोम माजवत बसत नाहीत. लेखन किंवा नाटक हे त्यांचे अध्यात्म आहे असे ते म्हणतात तेव्हा त्यांना काय म्हणायचे असते ? माणसांमध्ये विचार हे हजार तऱ्हांनी चालतात, अमुकच वैचारिक रचना सर्वश्रेष्ठ असे ठरवण्यात अर्थ नसतो. तरीही, एकात्मतेचे, समावेशकतेचे महत्त्व नेहमीच अबाधित असते. या आकलनामुळेच जगतापांचे हे लेखन सर्वांसाठीच महत्त्वाचे ठरते. ' साधनेचे दिवस ' आणि ' गावाकडे चला ' हे दोन लेख जगतापांच्या जीवनदृष्टीचा अर्कच व्यक्त करणारे आहेत. वैचारिक, जातीय असा कोणताही भेदभाव विद्वेषाचे कारण न होता जगताप लिहू शकतात हे त्यांच्या या अध्यात्माशिवाय शक्य झाले नसते. जो माणूस जगण्यातली अर्थहीनता जाणवण्यापर्यंत पोचतो तो माणूस कुणाबद्दल तुच्छता, द्वेष कसा बाळगणार ? बुद्धीच्या कक्षेत माणसाचे पूर्ण जगणे बसू शकेल यावर जगतापांचा विश्वास नाही हे स्पष्टच आहे. माणसाच्या आकलनातच अंतिम गूढतेचे तत्त्व समाविष्ट झाल्याशिवाय सगळेच अधुरे राहिल ही जाणीव त्यांच्या लेखनात दिसते. त्यांच्या लेखनप्रवासाची फक्त सुरुवातच या लेखांमधल्या कालखंडात आलेली आहे. तीही तशी अनेक तपशील-घटनांनी युक्त आहे. यशासहही आहे. आजची अनेक प्रसिध्द नावे त्यांच्या या प्रवासात त्या वेळी सहभागी झालेली होती असे दिसून येते. पुढे त्यांनी शेक्सपियरच्या पाच नाटकांचे अनुवाद केले, सार्त्रचे एक नाटक आणि झनेचे एक नाटक यांची रूपांतरे केली. याचबरोबर, स्वतःचीही काही स्वतंत्र नाटके लिहिली. पण, कुठेतरी माशी शिंकली खास. एखाद्या दिग्दर्शकाला नाटकाच्या शक्यता दृष्टिगम्य झाल्याशिवाय तो त्या नाटकाशी आणि लेखकाशी आवश्यक ती झटापट करत नाही आणि त्यामुळे त्या नाटकाची अंतिम संहिता निर्माण होणे राहूनच जाते. तसे काहीतरी झाले असावे असे दिसते. आपले नाटक एखाद्या योग्य दिग्दर्शकाला क्लिक होणे हे कसे घडते याचे तर्कशास्त्र अनाकलनीय आहे असेच शेवटी म्हणावे लागते.

समारोप

हे एक छोटेसेच पण अनेक कारणांनी वाचकांना आवडू शकेल असे पुस्तक आहे. ' मृत सवयींच्या भयाण वाळवंटात स्वच्छ विवेकाची धारा हरवून जाऊ नये ' -- अशा अर्थाची टागोरांची एक ओळ आहे. जगतापांना तसाच काहीसा मनाचा ताजेपणा आणि स्वातंत्र्य अभिप्रेत असावे असे दिसते. एखादा विचारव्यूह, एखादे मत अशा सवयीत पूर्ण आयुष्य जखडणे यापेक्षा स्वातंत्र्याच्या मार्गाने समावेशकता यावी अशी त्यांची अपेक्षा असावी. या विशेष कारणाबरोबरच, वरील मजकूरात आलेली इतर वैशिष्ट्येही या पुस्तकाचे वाचन घडवत राहतील.

या लेखांतून जगतापांनी दिलेले पुढील लेखनाचे आश्वासन लौकरच पूर्ण होवो हीच शुभेच्छा !

----- ooooo -----

लेखास प्रतिसाद

प्रिय श्रीनिवास जोशी,

धरणाचे सगळे दरवाजे खोलावेत त्याप्रमाणे मेंदूची सगळी केंद्रे खुली करून लिहिलेला तुमचा 'कोंबडी पळाली' हा लेख वाचला. भन्नाट, अप्रतिम म्हणून थांबवत नाही म्हणून ग्रेटच म्हणतो. वैचारिक, समीक्षात्मक आणि ललित या तिन्ही प्रकारांत एकाच वेळी उत्तम ठरण्याची अद्वितीय करामत या लेखात घडलेली आहे. हा लेख नुक्ताच लिहिलेला असल्याने त्याला अजरामर म्हणता येत नसले तरी, पुढे अनेक वर्षे महाराष्ट्राने या लेखाचे वाचन करणे इथल्या सांस्कृतिक तब्येतीच्या दृष्टीने निश्चितच उपकारक ठरू शकेल यात शंका नाही. इतके समृद्ध, दिलखुलास लेखन क्वचितच वाचायला मिळते. एक प्रकारे, ऍब्सर्डिटीच्या आकलनातून आलेली आल्हादादायक सहजता या लेखनात आहे. त्यामुळेच, उपरोधही आकसहीन आहे. आणखीही बरेच गुण या लेखात आहेत असे म्हणून आवरते घेतो.

आपल्याला माहीत असलेला मनाचा वापर हा अलगता निर्माण करणाराच असतो. त्यामुळे, स्पर्धा, वर्चस्व, स्वातंत्र्याच्या गप्पा मारत दडपशाही हे सगळे या ना त्या प्रकारे चालूच असते. समीक्षेचे क्षेत्र एखाद्या विशिष्ट विचारसरणीच्या लोकांच्या प्रभावाखाली असते तेव्हा सांस्कृतिक बाबतीत खूपच हानी होते. विदीर्णता हे मनाचे वैशिष्ट्य असेल तर उत्तम कला ही एकात्म आणि समग्रावधानी असते. तुकारामाच्या भाषेत 'एकविध मन' हीच कलेची सांस्कृतिक महत्ता असते. आपल्याकडे, तुकारामाचा आशय सोडून देऊन त्याला 'कवी' म्हणून मोठा म्हणायची निर्बुद्ध फॅशन तथाकथित बुद्धिप्रामाण्यवाद्यांनी पाडलेली आहे. हेही तुकारामाला दडपून टाकायचा प्रयत्न असेच स्पष्टपणे पाहायला हवे. असे करणाऱ्यांना आजचे मंबाजीच म्हणायला हवे.

-- चं. प्र. देशपांडे.

अभिप्राय

‘ सुसाट ’ (नाटक)

ले. – अजित तात्याबा देशमुख.

अजित तात्याबा देशमुख यांचे ‘ सुसाट ’ हे नाटक व्यावसायिक रंगभूमीवर येणे ही मराठीतली एक अपवादात्मक विशेष घटना होती. हे नाटक, ज्याला ऍब्सर्ड वा व्यस्त रंगभूमीचे नाटक म्हणतात, तसे होते. अशा नाटकाच्या लेखनात नुसते कौशल्य असून भागत नाही. मानवी जगण्यातली व्यस्तता, निरर्थकता, हेतुशून्यता, अतार्किकता यांचे स्वतःचे आकलन आणि भान लेखकाला असावे लागते. या अर्थाने ते नाटक सर्जक असावे लागते. प्रेक्षकांच्या सवयींचे नुसते लाड करणारे असून चालत नाही. या नाटकाचा प्रयोग मी पाहिला तेव्हा त्यात असलेल्या या सर्व वैशिष्ट्यांमुळेच मला विशेष आनंद वाटला होता. अलिकडेच मी या नाटकाची संहिताही वाचली. एका अतार्किक परिस्थितीत माणसाचे डांबले जाणे हे या नाटकात अनेक आवर्तनांतून प्रभावीपणे आलेले आहे. देशमुखांचे संवादही नाटकाच्या आशयशी एकजीव झालेले आहेत. एका बाजूला हे सगळे पृष्ठस्तरावर विनोदी वाटत असतानाच आपल्याला त्यातला गंभीर आशयही जाणवत राहतो आणि त्यामुळे आपण अंतर्मुख होत जातो. एखादे नीतीतत्त्व सांगणे वा बोध देणे असा या नाटकाचा कोणताच उद्देश नाही. मानवी जगण्यातल्या एका अटळ कोंडीचे भान देण्याचे गंभीर काम हे नाटक करते.

देशमुखांचे हे पहिलेच नाटक आहे. त्यात, असा गंभीर आशय, हसतखेळत पद्धतीने, उत्तम रचना आणि उत्तम संवाद यांतून ते देतात. माझ्या मते, ‘ सुसाट ’ हे मराठीतले एक अपवादात्मक चांगले नाटक आहे. त्यांच्या पुढील नाट्यलेखनाबाबत खूप उत्सुकता निर्माण करणारे असे हे नाटक आहे.

--- ००० ---

प्रस्तावना (एकांकिका ८७ ते ९२)

घड्याळाचा कालावकाश आणि मनाचा कालावकाश यांतला फरक लक्षात घेतला तर, कलेच्या संदर्भात, घड्याळाच्या कितीही कमी कालावकाशात मनाचा कितीही मोठा कालावकाश सामावणे शक्य आहे, हे मान्य होण्यात अडचण नसावी. ' ब्रेथ ' या एकांकिकेचा प्रयोग काही सेकंदांत पूर्ण होणारा आहे, हे इथे लक्षात घ्यावे. याचा अर्थ, मनाचा कालावकाश, अनुभवाचा आकार आणि त्याची व्याप्ती, जगण्याच्या प्रक्रियेचे आकलन आणि त्यांची कलात्मक अभिव्यक्ती या गोष्टी घड्याळाच्या कालावकाशाने नियंत्रित होत नाहीत. एखादी कलाकृती घड्याळाचा किती कालावकाश व्यापते हे फारसे महत्त्वाचे नसते. म्हणूनच ' एकांकिका ' हा एक स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण नाट्यप्रकार मानण्यास कुणाची हरकत नसते. या नाट्यप्रकारात काही उत्तमोत्तम नाट्यकृती निर्माणही झालेल्या असल्याने आता हा मुद्दा फारसा विवाद्यही राहिलेला नाही. त्यामुळे, याच्या पुढची पायरी अशी आहे की, एखादी दर्जेदार एकांकिका ही एखाद्या तशाच दर्जेदार नाटकाहून कोणत्याही कारणाने ' कमी ' समजायचे कारण नाही -- हेही मान्य व्हायला हरकत नसावी. लघुकथा हा एक स्वतंत्र साहित्यप्रकार म्हणून जगभर मान्य झालेला आहे आणि तो कादंबरीपेक्षा कमी दर्जाचा आहे, असे काही नाही. किंवा तुकारामाचा एखादा अभंग चार ओळींचा आहे म्हणून तो कुठल्याही दीर्घकवितेहून कमी महत्त्वाचा असतो, असे काही नाही, हेही इथे लक्षात घ्यावे.

वरील सर्व गोष्टी बरोबर असल्या तरी आपल्या प्रेक्षकांनी मात्र या गोष्टी मान्य केलेल्या नाहीत, असे दिसते. समांतर रंगभूमीचा प्रेक्षकवर्ग जमेस धरूनही हेच सत्य असल्याचे दिसून येते. ' रंगायन ' च्या काळात प्रेक्षकांना एकांकिकांबद्दलही उत्सुकता असायची. नाटकाच्या मानाने मराठीत एकांकिकेला खूपच कमी परंपरा असली तरी तेव्हा हा बऱ्यापैकी प्रतिष्ठित होणारा असा नाट्यप्रकार होता. याला अर्थातच विजय तेंडुलकरांचे मोठे योगदान होते. एकांकिका अशी अशी रचावी आणि ' लिहून काढावी ' असे वातावरण नव्हते. या नाट्यप्रकारातल्या लेखनाकडूनही चिंतनात्मकता, संवेदनशीलता, तंत्रसफाई, कलात्मक आव्हानात्मकता अशा अपेक्षा बाळगण्यात कुणाला अपराधीपणा वाटत नसे. ' सत्यकथा ' सारखे मासिकही एकांकिकेला जागा देत असे. थोडक्यात म्हणजे एकांकिकालेखनाला काळाचा पाठिंबा आताच्या तुलनेने खूपच चांगल्या प्रकारचा होता. आता ती परिस्थिती नाही. एकाच एकांकिकेचा प्रयोग पाहायला प्रेक्षकांनी येणे तर आता अशक्यच दिसते. (काही वर्षांपूर्वी ' महाराष्ट्रीय कलोपासक ' ने दर बुधवारी एकच एकांकिका सादर करायचा ' प्रयोग ' करून पाहिला होता. त्याला प्रेक्षक येत असत.) दोन-तीन एकांकिकांच्या एकत्रित प्रयोगांनाही प्रेक्षकांचा फारसा प्रतिसाद मिळत नाही, ही वस्तुस्थिती आहे. अपवाद म्हणजे एखादी एकांकिका--स्पर्धा संपल्यावर तीत यशस्वी झालेल्या दोनतीन एकांकिकांचा एकत्रितपणे एखाददुसरा प्रयोग त्या तापलेल्या वातावरणाच्या तव्यावर होऊ शकतो, एवढेच. विशेष म्हणजे दोनचार वेगवेगळे किस्से असलेले पण एकच नाव असलेले नाटक प्रेक्षकांना चालते पण एकांकिकांमध्ये त्यांचे पाय वळत नाहीत, असे दिसून येते. नाटिका, एकांक, एकांकिका यांऐवजी प्र. ना. परांजप्यांनी

‘ लघुनाटक ’ ही संज्ञा सुचवली होती, ती स्वीकारायला हवी होती असे वाटते. त्यामुळे कदाचित एकांकिकेचाही ‘ नाटक ’ पणा लक्षात राहिला असता !

हे सगळे एकूण पाहता असे दिसते की आपला प्रेक्षक घड्याळाच्या कालावकाशाला खूप महत्त्व देणारा आहे. तो पाच अंकांवरून दोन अंकांपर्यंत खाली येईल पण ‘ मोठ्या ’ नाटकाचे मध्यांतर आणि बटाटेवडे यांचा त्याग करायला तो तयार होईल असे दिसत नाही. याच वेळी समांतर रंगभूमीवर मात्र दीर्घाकाला मान्यता असल्याचे दिसते. (हॉल्समध्ये, गच्च्यांवर वगैरे प्रयोग करायचे झाल्यास ‘ दीर्घाक ’ च सोयीस्कर असतो -- हेही आहेच. प्रयोगांचे वाढते आर्थिक गणित आणि तालमीना लागणारा काळ वगैरे विचारात घेतले तर कदाचित यापुढे प्रायोगिक / समांतर रंगभूमीला दीर्घाकाशिवाय तरणोपायच राहणार नाही असे वाटते.) सारांश म्हणजे एकूणात घड्याळाचा कालावकाश पुरेसा ऐसपैस असणे ही आपल्या रंगभूमीवरची एक अटच होऊन बसली आहे. त्यामुळे, कलात्मक शक्यतांच्या स्तरावर एकांकिकेला मान्यता असली तरी व्यवहारात प्रेक्षकांची या नाट्यप्रकाराला मान्यता / आश्रय लाभत नाही. म्हणूनच ‘ एकांकिका ’ हा नाट्यप्रकार मृत्यूपंथालाच लागल्याचे दिसते आहे. परंतु, हा नाट्यप्रकार जसा कलाबाह्य कारणांनी मृत्यूपंथाला लागला आहे, त्याचप्रमाणे, कलाबाह्य कारणांनीच तो तगूनही आहे असे दिसते. एकांकिका स्पर्धा आयोजित करण्यातला सोयीस्करपणा, खूपजणांना संधी मिळणे, कमी खर्चात व्यासपीठ उपलब्ध होणे, स्पर्धेच्या वातावरणाचा सनसनाटीपणा अनुभवायला मिळणे, इत्यादी कारणांमुळेच हा नाट्यप्रकार जिवंत राहिलेला आहे. या नाट्यप्रकाराचे मोसमी फोफावणे हे किरकोळ धुगधुगीपेक्षा जास्त योग्यतेचे नाही, हे स्पष्ट आहे. थोडक्यात म्हणजे घड्याळाचा कालावकाश कमी असणे, या कारणाने प्रेक्षकांकडून नाकारला गेलेला आणि त्याच कारणाच्या काही व्यावहारिक उपयुक्ततेमुळे टिकून असलेला असा हा नाट्यप्रकार आहे. निरनिराळ्या लेखनप्रकारांचा २००० सालापर्यंतचा आढावा घेणाऱ्या ‘ प्रदक्षिणा ’ -- खंड दुसरा -- या पुस्तकात एकांकिकेवरच्या लेखात वि.भा.देशपांडे म्हणतात, ‘ गेल्या पाच-दहा वर्षांत एकांकिका लेखनाचा विस्तार उदंड झाला. तुलनेने गुणात्मकता कमी आहे हे सतत जाणवते आहे.’

इथे एक मुद्दा विचारात घ्यावा असे वाटते. गेल्या काही काळात काही एकांकिकांची नाटके करून ती सादर करण्यात आली. असे करावे की करू नये, यावरची मतमतांतरेही झाली. घड्याळाच्या ‘ वाढीव ’ कालावकाशात एकांकिकेचे नाटक झालेली कलाकृती, कंटाळा न आणता, आपल्या अंगप्रत्यंगांनी नाटक म्हणून सिध्द होत असेल तर याला कुणाचीही काहीही हरकत असायचे कारण नाही. बऱ्याच वेळा असे न झाल्याने किंवा असे प्रयत्न फसल्याने त्याला अप्रामाणिकपणाचे रूप आले. या बाबतीत एखादे सार्वकालीन सत्य असे तत्त्व सापडेल असे वाटत नाही. त्या त्या नाट्यकृतीच्या बाबतीत याचा स्वतंत्र विचार करावा लागेल, असेच म्हणणे योग्य आहे. अशा प्रकारातले व्यावसायिक यशापयशाचे आडाखे सोडून दिले तरीही एकांकिकांचे जगणे नगण्य होत चालल्यावर या प्रकारचे बरेवाईट प्रयत्न होत राहणारच. कथेवरून नाटक, कादंबरीवरून सिनेमा, नाटकावरून सीरीयल, सिनेमावरून नाटक असे आंतरकलाप्रकार आदानप्रदान चालू असतेच. ते

होणे इष्ट की अनिष्ट हे कुणी ठरवायचे ? शेवटी, त्या कलाप्रकारात स्वतंत्रपणे निर्माण झालेल्या कलाकृतीला जे निकष लावायचे तेच या आदानप्रदान कलाकृतीला लावावे लागणार. चिंताजनक किंवा अनैतिक असे यात काही नाही.

१९८७ ते १९९२ या कालखंडातल्या, या संग्रहात समाविष्ट असलेल्या एकांकिका म्हणजे त्या कालखंडातल्या सर्वाई यशस्वी एकांकिका आहेत यात वादच नाही. संजय पवार, वसंत डहाके, देवेंद्र पेम यांनी यानंतरच्या काळातही कलेच्या अनेक क्षेत्रांत उल्लेखनीय काम केलेले दिसते. या अर्थाने ' चतुरंग ' च्या या अत्यंत प्रतिष्ठेच्या मानल्या गेलेल्या स्पर्धेच्या माध्यमातून निवडल्या गेलेल्या या एकांकिका प्रातिनिधिक मानता येतात. परंतु, याचबरोबर एक गोष्ट लक्षात घ्यावी लागते की प्रतीकात्मक नेपथ्य न समजणारे आणि वास्तवदर्शी नेपथ्याचा आग्रह धरणारे, कलेत जीवनदृष्टी / तत्त्वज्ञान असले काही आले की बोअर होते असे म्हणणारे, तांत्रिक करामतींनी प्रभावित होणारे, असे परीक्षक ठिकठिकाणी काही चांगल्या एकांकिकांचे मुडदेही पाडत असतात. त्यामुळे काही चांगल्या संहितांवर अन्याय झालेला असण्याचीही शक्यता असते. शिवाय, एकांकिका स्पर्धा या मुख्यतः सादरीकरणाच्या स्पर्धा असतात, काही संघ चांगल्या कलाकारांभावी, सोयीसुविधांभावी मागेही पडलेले असू शकतात, त्यामुळेही काही संहिता मागे पडलेल्या असू शकतात. हे उल्लेख यासाठी केले की अधिक खोलातला अभ्यास करण्याची इच्छा असणाऱ्यांनी अशा चांगल्या असूनही अपयश पदरी पडलेल्या संहितांचाही शोध घ्यावा. एकांकिका काय किंवा नाटक काय, स्पर्धेत अपयश मिळणे म्हणजे मृत्यू पावणे, हेच एक सत्य असल्याचे सामान्यतः दिसून येते.

चिंतनात्मकतेचे सांस्कृतिक महत्त्व कुठल्याच कलेत दुर्लक्षित येत नाही. माणसाचे जगणे हे एकरेपीय अशा बौद्धिक कारणपरिणामांच्या साखळीत चालते का, गोंधळलेली, हिंसक माणसे जगात शांतता आणू शकतात का, माणसाच्या सगळ्याच संबंधांत संघर्ष का आहेत, सर्व तऱ्हेच्या समृद्धीतही एकाकीपणा आणि नैराश्य का फोफावतेय, नीती-अनीती, सत्यासत्य, चांगुलपणा-दुष्टपणा वगैरे आपण जे बोलतो त्याचे अर्थ काय, सगळीकडे फूट पडतेय ती का, धर्म म्हणजे काय, विचारसरणी काय देत आहेत, उत्तर-आधुनिकवाले म्हणतात त्याप्रमाणे सगळेच निरर्थक आणि उथळ असते का -- हे आणि असे प्रश्नच ज्यांना पडत नाहीत ते लेखक / कलावंत कसली कलानिर्मिती करणार ? गुणदोष नाहीत, मर्यादा नाहीत अशी कलाकृती अस्तित्वातच असू शकत नाही. तिची दिशा परिपूर्णतेची असली तरी, शंभर टक्के परिपूर्ण अशी कलाकृती अस्तित्वात येऊ शकत नाही. पण असे असूनही, शंभर टक्के परिपूर्ण अशी कलाकृतीची मूल्यात्मकता मात्र असू शकते. कलाकृतीच्या संपर्कात येणाऱ्याला, प्रसंगी, देहातीत, म्हणजे कलाकृतीच्या देहाच्या अतीत, होता यावे लागते ते त्या मूल्यात्मकतेसाठीच. कलाकृतीचा देह हा त्या मूल्यात्मकतेचे माध्यम म्हणून अस्तित्वात आलेला असतो. पण तो तिला स्वतःच्या मर्यादेत जखडत नाही.

--- ००० ---

१७ मे २०१७ नंतर इथे घेतलेला वाढीव मजकूर --

हिंदू

जगण्याची समृद्ध अडगळ

(भालचंद्र नेमाडे यांची कादंबरी)

१. या कादंबरीत अनुभव, माहिती, शेरशायरी, धार्मिक वाङ्मयातील उद्धृते, मानवी संबंधांतले, विशेषतः ग्रामीण जीवनातले बारकावे आणि तपशील यांची भरपूर रेलचेल आहे. मराठी कादंबरीत ही अशी मास्टरी क्वचितच दिसणारी आहे, असेही म्हणता येईल. प्रचंड मेहनत, अभ्यास, निरीक्षण, टिपणे करून ती जतन करणे अशा प्रदीर्घ आणि सधीर कामाशिवाय हे शक्यच होणार नाही हे स्पष्टच आहे. हा भरपूरपणा या कादंबरीच्या सहाशे पानांत ओसंडून वाहतो आहे. या वैशिष्ट्यासाठी सदर कादंबरीला प्रथम एक सलामच ठोकला पाहिजे. (पुढल्या आवृत्तीत दुरुस्त करावी अशी लक्षात आलेली एक चूक म्हणजे, ' साथी न कोई मंजिल ' हे गाणे ' काला पानी ' या सिनेमातले नसून ' बंबईका बाबू ' या सिनेमातले आहे.)

२. या कादंबरीतली बहुसंख्य पात्रे आणि स्वतः नायक हा हिंदू आहे, हे कारण सोडता या कादंबरीला ' हिंदू ' हे नाव देण्यातले औचित्य दिसत नाही. या दृष्टीने तर आपल्या बहुसंख्य कथाकादंबऱ्या या ' हिंदू ' च म्हणता येतील. हिंदू धर्म वा जगण्याची पद्धत यावर कोणताच सखोल भर या कादंबरीत नाही. काही शाब्दिक, बौद्धिक संबंध दाखवण्यापलीकडे या क्षेत्रातले इथे काही नाही. नाही तर, या विषयावरची सहाशे पानांची कादंबरी हातात पडूनही भावना दुखावणारे कुणालाच काहीच सापडू नये, असे घडले नसते. माणसांतले भलेबुरे संबंध, वागण्याच्या असंख्य पद्धती हे तर जगभर आहे. हेच इथे जे घडते ते हिंदू धर्माच्या प्रभावामुळे घडते, असे आकलन काही ही कादंबरी देत नाही. मग हे नाव कशासाठी दिले ? आधी ठरले होते, हे कारण असेल. आता नुसते ' हिंदू ' म्हणणे फारसे अर्थपूर्ण ठरत नाही, हे लक्षात आल्यामुळेच, ' जगण्याची समृद्ध अडगळ ' हे नंतर जोडले असावे. तरीही, हिंदू असण्याचा आणि जगण्याची समृद्ध अडगळ असण्याचा काय संबंध, असा एकत्रित आवाकाही ही कादंबरी घेत नाही. ' जगण्याची समृद्ध अडगळ ' हे खरे तर या कादंबरीतल्या एकूण मटेरियललाच लागू पडते. त्यामुळे, काही पानांवरून नुसती नजर फिरवत, उड्या मारत ही कादंबरी वाचली तरी काही बिघडत नाही. हे सगळे एकत्र धरणारे अंतर्गत भान इथे अनुपस्थित आहे. यात आणखी चार गोष्टी वाढवताही येतील किंवा आहेत त्यांतल्या कमीही करता येतील, कारण ही नुसती समृद्ध अडगळ आहे. समृद्ध असणे चांगले आहे, पण कादंबरीलाच अडगळीचे रूप येणे, हा दोष वाटतो. या वेगवेगळ्या लघुकथा असल्या तरी काय फरक पडला असता ? की नेमाड्यांना लघुकथा हा फॉर्म कमी दर्जाचा वाटतो म्हणून असे झाले असेल ? सहाशे तीन पाने ! वाप रे !

--- ००० ---

अलास्कन लोककथा

August 16, 2014 at 4:32pm

उत्तर ध्रुवाजवळील अलास्कन लोककथा

डॉ. अरुण प्रभुणे हे माझे एक जुने मित्र आहेत. पूर्वी ते उदगीरच्या कॉलेजात मराठीचे विभागप्रमुख होते. आता ते अमेरिकेत असतात आणि तिथल्या एका विद्यापीठाची अभ्यासवृत्ती मिळालेली असल्याने तिकडच्या आणि आपल्या लोकवाङ्मयाचा ते तौलनिक अभ्यास करत असतात. माझ्याकडून, माझ्या लेखन कारकीर्दीतले दोन विशेष लेख – १. मराठी प्रायोगिक नाटक आणि प्रायोगिकतेचे निकष २. माझी नाट्यलेखन प्रक्रिया – हे त्यांनीच माझ्याकडून लिहून घेतले आणि दोन वेगवेगळ्या विशेषांकांत प्रसिद्ध केले.

अलिकडेच त्यांची भेट झाली तेव्हा त्यांनी ' उत्तरध्रुवाजवळील अलास्कन लोककथा ' हे त्यांचे एक वेगळेच पुस्तक मला सप्रेम भेट दिले. या लोककथांचे मूळ संशोधन व लेखन जॉन इ. स्मेलसर या प्रख्यात अमेरिकन लेखकाचे असून अनुवाद डॉ. प्रभुण्यांच्या पत्नी उषा प्रभुणे आणि स्वतः डॉ. प्रभुणे यांनी केलेला आहे. पशू, पक्षी, प्राणी, जलचर, वनस्पती, मानव आणि निसर्ग यांच्या या अजब लोककथा आहेत. मला तर आपण एक कवितेचे पुस्तक वाचतो आहोत, असेच वाटत होते. यात ही वेगवेगळी अस्तित्वे एकमेकांची रूपे घेतात, त्यांच्यांत सरमिसळ होते – ही सरमिसळ आहे की हे वेगवेगळ्या वंशांचे मानव आहेत, हेही प्रत्येक वेळी स्पष्ट केले जात नाही. काही नीतीकथा आहेत, पण अनेक कथा कोणत्याही तात्पर्याकडे न जाणाऱ्या जीवनदर्शन कथा आहेत ! कलेतले ' पटणे ' हे एक तत्त्व आपण नेहमी विचारात घेतो – त्याची इथे मुळीच चिंता दिसत नाही. वाचताना, या कथांच्या जगात आपण असे रमतो की तसले प्रश्न आपल्या मनांत येणे बंदच होते ! असे अत्यंत मुक्त लेखन क्वचितच आपल्या वाचनात येते. याचा अर्थ, या कथा म्हणजे निरर्थक बडबड आहे, असेही म्हणता येत नाही. या कथांच्या वाचनातून आपली जगण्याची जाण समृद्ध होत आहे, हे आपल्याला जाणवत राहते. आपण मनात जे मानव, पक्षी असे पूर्ण वेगळे प्रकार कल्पिलेले असतात, ते सैल पडतात – सगळ्या जीवजगताची आणि विश्वाची एकात्मता जाणवू लागते. एक गंमत सांगायची झाली तर कावळा हा काही आपण फार ग्लॅमरवाला पक्षी मानत नाही – यांतल्या बऱ्याच कथांमध्ये डोमकावळा हे एक अत्यंत महत्त्वाचे पात्र आहे ! खूप बोलता येईल -- मला हे पुस्तक खूप आवडले. पद्मगंधा प्रकाशनची उत्कृष्ट, दर्जेदार निर्मितीमूल्ये असलेले असे हे पुस्तक आहे. फारच छान ! जरूर आवर्जून वाचा !

--- 000 ---

मराठी राज्यात मराठी कोपण्यात !

‘ मराठी भाषेची अ-श्वेतपत्रिका’

September 24, 2013 at 2:18pm

महाराष्ट्र हे मराठी भाषकराज्य आहे, तर इथे मराठी भाषेच्या विकासाची, तिची दैनंदिन उपयुक्तता वाढण्याची आणि त्या भाषेतून निरनिराळे शिक्षण विद्यार्थ्यांना मिळण्याची – अशी सर्व काळजी शासकीय स्तरावर घेतली जात असणारच, असे आपण गृहीत धरतो. पण परिस्थिती तशी मुळीच दिसत नाही. अत्यंत धक्कादायक म्हणजे, मराठीची इथे उपेक्षाच होते आहे, असेच म्हणावे, अशी स्थिती आहे. या राज्याच्या भाषेसाठी इथे दर वर्षी माणशी फक्त एक रुपया खर्च होतो आणि त्यातला निम्मा खर्च अस्थापनासाठीच लागतो ! इतर राज्ये वा केंद्रशासित भाषाविभाग आपापल्या भाषांसाठी आपल्या दसपट तरतूद करतात ! इतरत्र अशा भाषाविभागांतल्या कर्मचाऱ्यांना इतर शासकीय कर्मचाऱ्यांप्रमाणे वेतनश्रेणी, हक्क आणि सोयी-सुविधा मिळतात. या पार्श्वभूमीवर आपल्या ‘ राज्य मराठी विकास संस्था’ चे कर्मचारी त्या गोष्टींपासून कैक वर्षे, सुरुवातीपासून वंचित आहेत ! भाषा ही एक बिनमहत्त्वाची, बिनकामाची, फालतू गोष्ट असल्यासारखा एकूण कारभार आहे!

हे मला नीट माहिती व्हायचे कारण म्हणजे डॉ. दीपक पवार यांच्या नेतृत्वाखाली चालणाऱ्या ‘ मराठी अभ्यास केंद्र ‘ या अशासकीय स्वयंसेवी संस्थेने काढलेले ‘ मराठी भाषेची अ-श्वेतपत्रिका’ हे २५८ पानी पुस्तक माझ्याकडे अभिप्रायार्थ आल्याने, ते वाचले गेले ! डॉ. पवार आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी या बाबतीत केलेले काम आणि पाठपुरावा पाहून थक्क झालो. इतके तपशील, संदर्भ, विषयाची सखोल जाण आणि अत्यंत सुविहित मांडणी – हे खरोखरच वाखाणण्यासारखे आहे. या पुस्तकाचे देणगी मूल्य रु. ३००=०० आहे. मराठीबाबत कळकळ असलेल्या संस्था, व्यक्ती आणि राजकीय नेते यांनी हे पुस्तक अवश्य जवळ बाळगावे असे आहे. शासनाकडे एखाद्या गोष्टीचा पाठपुरावा कसा करावा, याचा तर हा वस्तुपाठच आहे.

भाषेबाबतची अमुक संस्था स्वायत्त आहे असे म्हणून त्यांना अन्याय्य, असुरक्षित आणि हीन वागणूक देणे, हे मुळीच समर्थनीय नाही. ही कामे करण्यासाठी, भाषेचे पर्यावरण माहीत असलेली, वाचन-अभ्यास असलेली, संशोधनाची बुद्धी विकसित झालेली, स्वतः काही प्रकल्प सुचवू शकणारी अशी माणसे लागतात, विशेषज्ञ माणसे लागतात. त्यांना अशा अपमानास्पद परिस्थितीत काम करावे लागणे, हे क्लेशदायक आहे.

या अभ्यासकेंद्राच्या पाठपुराव्यामुळेच २०१० ला मराठी भाषाविभाग स्थापन झाला. पण त्याच निरर्थक शासकीय दृष्टिकोणातून ! अशा भाषाविभागाची रचना कशी असावी ते या अभ्यासकेंद्राने अत्यंत अभ्यासपूर्वक आणि खरोखर

मराठीचा विकास झालाच पाहिजे, या तळमळीने सुचवलेले आहे. तसे ते झालेले नाही. आता त्यासाठी पाठपुरावा चालू आहे. आपल्याच राज्यात असा पाठपुरावा करावा लागणे ही अत्यंत लाजिरवाणी गोष्ट आहे.

साहित्याचा विकास आणि भाषेचा विकास या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत, हे अधोरेखित करून या अभ्यासकेंद्राने ' राजभाषा मराठी विभाग ' याबाबतचा प्रस्ताव मांडलेला आहे. तो खूप सविस्तरपणे, तपशीलवार मांडलेला आहे. दैनंदिन वापरातली मराठी, शिक्षण,संगणकीय मराठी, माहिती व तंत्रज्ञान विभाग, कोशनिर्मिती, परिभाषानिर्मिती – अशा सर्व तपशीलांसह दिलेला हा प्रस्ताव मुळातून पूर्णपणे वाचण्यासारखा आहे. " प्रगत व्यवहार क्षेत्रांत भाषेचा विकास आपोआप होत नाही, तो जाणीवपूर्वक करावा लागतो. " – हे यातले वाक्य शासकीय स्तरावरून असणारी प्रयत्नांची, आखणीची व अंमलबजावणीची नितांत आवश्यकता व्यक्त करणारे आहे.

मराठी भाषेच्या विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या असलेल्या या गोष्टींना शासन फारसे महत्त्व का देत नसावे,यांबाबत फारसे गंभीर का नसावे, असा प्रश्न पडतो. कदाचित याला जबाबदार आपण सर्व मराठी भाषक लोक आहोत – आपल्यालाच याचे कवडीचे महत्त्व नसल्याने, शासन या कामाची अशी किंमत करत असावे. पण हे पूर्ण सत्य नाही. एकूण जनतेला सगळ्याच गोष्टींचे गांभीर्य कळेल असे नाही. त्यासाठीच तर जनता जाणकार, कर्तबगार नेते निवडून पाठवते.त्या नेत्यांना आपल्या जनतेच्या आणि राज्याच्या हिताबाबत दूरदृष्टी असणे अपेक्षित आहे. आपल्या राज्यात चाललेली एकूण मराठीची हेळसांड पाहता,या दूरदृष्टीचा अभावच दिसून येतो आहे.

डॉ. दीपक पवार आणि त्यांचे सहकारी मिळून ' मराठी अभ्यास केंद्र ' या, लोकांच्या देणग्यांवर चालणाऱ्या, स्वयंसेवी संस्थेमार्फत जे काम करत आहेत त्याबद्दल मराठी जनतेने कृतज्ञ तर राहायलाच हवे पण त्यांच्या कामाला पाठिंबा आणि शक्य ती मदतही द्यायला हवी. ही नोट अधिकाधिक मित्र-मैत्रीणींनी शेयर करावी आणि ती अधिकाधिक लोकांपर्यंत पोचेल, असे पाहावे, ही विनंती.

---०००---

Tuesday, January 25, 2011 at 4:43pm •

बाकी शून्य

विश्या म्हणाला, “ ब्रम्ह म्हणजे तुझं डेथ वॉरंट, रांडंच्या. ह्या अध्यात्म, देवदेवस्कीच्या नादानं कोणाचं कधी भलं झालेलं नाही. “

मी म्हटलं, “ हे अध्यात्म नाही, तत्त्वज्ञान आहे. “

विश्या म्हणाला, “ तत्त्वज्ञानाविषयी मला एकच गोष्ट माहीत आहे. A philosopher is like a blind man in a dark room, looking for a black cat which is not there. माझ्या संदर्भग्रंथात याची नोंद आहे. आणि रांडंच्या, तत्त्वज्ञान सांगणारा मनुष्य मोठा होतो. तत्त्वज्ञान ऐकणारा आयुष्यातून उठतो. “

मग मी तत्त्वज्ञान ठेवलं आणि मराठी साहित्य वाचायला घेतलं . (कादंबरी पृष्ठ ४२१.)

--- कमलेश वालावलकर यांची ‘ बाकी शून्य ‘ ही कादंबरी अलीकडेच वाचली. मला ही एक अपवादात्मक चांगली कादंबरी वाटली.

तरुण वयातल्या जगण्याचा आवाका घेणाऱ्या ‘ वासूनाका ‘, ‘ कोसला ‘ अशा कलाकृतींचा खूप बोलबाला आहे. त्यांहून मोठी आव्हाने ही कादंबरी घेते. केवळ बुद्धीच्या अंगाने आयुष्य जगणाऱ्या एका तरुणाचे एक टोक गाठणारे हे आयुष्य आहे. इथे नुसती वर्णनात्मकता नसून या प्रक्रियेतल्या मूलभूत प्रश्नांशी झटापट आहे. जगण्याच्या एका साच्याचा ठसा देण्यापेक्षा जगणे अनेक तऱ्हांनी पाहण्याची इथली समज अद्वितीय आहे !

--- ००० ---

जुईची कविता –

‘ श्वासाचं बांधकाम ‘.

जुई कुलकर्णी हिची कविता तिच्या स्वतःच्या नावाप्रमाणेच मिताक्षरी आहे. साधीही आहे. विचार-भावनांना ती सरळ, सहज अभिव्यक्ती देते. जगण्यातली क्रियाशीलता हेच या कवितेचे मुख्य अंगद्रव्य आहे. विशेष म्हणजे जुई स्वतः चित्रकार असूनही तिची कविता खूप चित्रमय वा प्रतिमामय आहे, असे म्हणता येत नाही. नव्या कवींच्या कवितेबाबत केली जाणारी दुर्बोधतेची तक्रार जुईच्या कवितेबद्दल फारशी करता येणार नाही. तरीही ही आजचीच कविता आहे. मुख्यतः आजच्या जगण्यातला उन्मुक्तपणा, काहीसा तात्पुरतेपणा, त्यातून येणारी भावनिकतेतली घट आणि जे असेल जगणे ते आहे तसे घेण्याची तयारी आणि अकांडतांडवाची निरर्थकता समजून असणे – हे सगळे आजच्या जगण्याचे विशेष म्हणता येतात. जुईच्या कवितेचे – एका अर्थाने तिच्या जगण्याचेही – विश्व फार मोठे नाही. आधुनिक जगण्यातलेही सांगणकीय वा बाजारपेठीय असे संदर्भ तिच्या कवितेत फारसे नाहीतच. या अशा आपल्या व्यक्तिमत्वातून ही कविता एक दाखवूनच देते की जगण्याच्या प्रक्रियेला भिडण्यासाठी अंगद्रव्याची श्रीमंती लागते, असे मुळीच नाही. जुईची कविता ही आजच्या स्त्रीची

कविता आहे. अभिव्यक्तीतला निर्भयपणा आणि बेधडकपणाही, ही गोष्ट अधोरेखित करतो. ही मानवी जगण्याची कविता आहे. जगण्यातले प्राथमिक प्रश्न मिटल्यावरही त्यात खूप सुखदुःखांचे पदर राहतात, मानवी प्रश्न राहतात – त्यांची ही कविता आहे. संवेदनशीलतेमुळे जुई अनुभवातल्या सूक्ष्मतेचा सहज वेध घेते. शब्दांचा क्रम, त्या विशिष्ट क्रमामुळे उमटणारी अर्थवलये आणि अचानक जणू वाक्य पूर्ण करत असल्यासारखा येणारा एखादा अनपेक्षित शब्द – हे जुईचे तंत्रकौशल्यही वेगळे आणि दाद द्यावे असे आहे. यातल्या सगळ्याच कविता उत्कृष्ट आहेत वा जुईची सगळी कुवत व्यक्त करणाऱ्या आहेत, असे नाही, पण कवितासंग्रहाची मूल्यात्मकता ही शेवटी एक उंची गाठणाऱ्या कवितांवरच केली पाहिजे. खूप सविस्तर लिहिण्याची ही जागा नव्हे, पण वाचता वाचता मला आवडलेल्या काही कविता सांगतो – बहावा (पृ ७), सत्यदर्शन (पृ ३९) आणि प्रश्न (पृ ९०) . आणखीही बऱ्याच आहेत. सध्या अनुभवाचे बारकावे आणि रूप न्याहाळण्यात गढलेली ही कविता थोड्याच काळात जगण्यातले तात्त्विक स्वरूपाचे मूलभूत प्रश्न पाहू लागली तर आश्चर्य वाटू नये. तशा खुणा या संग्रहात दिसतात. जुईचे अभिनंदन आणि शुभेच्छा !

--- ००० ---

' मन्वंतर '

(समूहाकडून स्वतःकडे) – लेखक – सुरेश द्वादशीवार (साधना प्रकाशन).

नुकतेच हे एक अद्वितीय पुस्तक वाचले. एकूणच माणसाच्या यापुढच्या जगण्याचा आवाका घेण्याचा असा प्रयत्न मराठीत आणखी कुठे झाल्याचे पाहण्यात / ऐकण्यात नाही. खूप मोठ्या सांस्कृतिक, वैचारिक बदलांची अपेक्षा साधार मांडणारे हे पुस्तक, ज्यांना कुणाला असे वैचारिक वाचन चालते, त्या सर्वांनी वाचावे असे आहे. नव्या प्रश्नांची शक्यता मानू य करूनही, आजपर्यंत आपण महत्त्वाचे समजलेले प्रश्न कसे भविष्यात संपुष्टात येणार आहेत, याचे अत्यंत मनोहारी चित्र या पुस्तकात आहे. अतिशय घट्ट वैचारिक / तार्किक बांधणी असूनही अत्यंत स्वप्नील / खुळे म्हणावे असे हे विवेचन आहे. जणू आता इथे स्वर्गच अवतरणार आहे, अशी (मुळीच न पटणारी) अचाट कल्पना, बुद्धीच्या अत्यंत कार्यक्षम वापरानेही कशी शक्य होते, याचे हे एक उत्तम उदाहरण आहे. तरीही, कोणत्या ना कोणत्या सामूहिक अधिपत्याखाली जगत राहण्याचा काळ कसा संपत आला आहे, याची या पुस्तकातली मांडणी दाद द्यावी अशीच आहे. माणसाच्या मनाची विदीर्णतेची सवय – हा एक मुद्दा वगळल्यामुळे सगळी बौद्धिक कसरत कशी भ्रामक ठरते, हे इथे पाहण्यासारखे आहे. पण, छान वाटावे, रंगून जावे असे वैचारिक स्वप्न आपल्यासमोर ठेवण्याचे अवघड काम या पुस्तकाने केलेले आहे, यासाठी सदर लेखकाचे अभिनंदन करणे उचित होईल.

--- ००० ---

‘ या रूममध्ये आलं की लाईफ सुरू होतं... ’

-- हेमंत दिवटे

‘ अभिधानंतर ’ चे संग्राह्य अंक ज्यांनी वाचले असतील त्यांना हेमंत दिवटे कोण हे सांगायची गरज नाही. त्या वेळी त्यांच्याबरोबर आपले इथले मित्र सचिन केतकरही होते. (मराठीत अशा आशयघन अंकांची गरज नाही, हा भाग वेगळा !) तर सांगायचे हे आहे की अलिकडच्या या एका महत्त्वाच्या कवीचा नवा कवितासंग्रह प्रकाशित झालेला आहे – ‘ या रूममध्ये आलं की लाईफ सुरू होतं... ’ असे त्या पुस्तकाचे नाव आहे. त्यातल्या सहज दिसतील त्या (at random) काही ओळी माहितीसाठी देतोय –

पृष्ठ ३१ –

वॉलवरची श्रद्धांजली ना आपल्याला

फॉरवर्ड करता येते ना नष्ट

सायबर स्पेसभर जमा झालाय

किरकोळ जगण्याचा खाजगी इतिहास

जो चरबीसारखा जमलाय

आणि निसटता निसटत नाहीये

पृष्ठ ४९ –

मी एक महाकाय विद्युतदाहिनी ऑन करतो

तपतपती लालबुंद वाट पाहतो व्हायची

मग कन्व्हेअर बेल्टवर एकेका

धर्माला लाइनशीर आडवं करतो

बेल्ट चालु करतो

धर्म लेंडकासारखे दाहिनीत टपटपतात

मी एकेका धर्माला राख होताना पाहतो

ऑजळभर भरलेली सगळी ऍश

कुणाच्याही नकळत अंगाला फासतो

उरलेली गटारात टाकून देतो

छान आंघोळ करतो

लिबर्टी मिळवतो

-- हा एक निराशावादी नकार आहे की शोधाची शक्यता बाळगणारा उद्रेक आहे, हे समजून घेण्यासाठी अवश्य वाचावा ,असा हा कवितासंग्रह आहे.

--- ००० ---

डॉ. तस्लिमा नासरीन यांची

' उघाण वारा '

ही अनुवादित कादंबरी (अनुवाद -- विलास गिते आणि मेहता प्रकाशन) वाचली. त्यांचे हे मी वाचलेले पहिलेच पुस्तक. या ग्रेट लेखिका आहेत. जगण्याचे असे अंतर्बाह्य भान क्वचितच दिसते. यांना मनःपूर्वक सॅल्यूट !

--- ००० ---

' आवरण '

कादंबरी, मूळ कन्नड लेखक डॉ. एस. एल. भैरप्पा, मराठी अनुवाद उमा कुलकर्णी, प्रकाशक मेहता २००९ -- वाचली. माणसाच्या जगण्यातल्या गुंतागुंतीचा आणि ऍब्सर्डिटीचाही अवाढव्य आवाका. स्तिमित व्हावे अशी कलाकृती. शेवटच्या भागात, ही जणू एक सामाजिक समस्या असून तिचा काही योग्य वैचारिक भेद होणे आवश्यक आहे, अशा निष्कर्षाकडे लेखकही झुकू लागतो आणि एवढे प्रतिभासंपन्न आकलन आपली गहनता आणि उंची सोडून खाली येते, असे जाणवले.

--- ००० ---

गाओ झिंगझिआनची

' सोल माउंटन '

(अनुवाद -- मधू साबणे)

वाचली. उत्तम मराठीत उत्तम अनुवाद. लेखकाची परिपक्वता, अनुभव-समृद्धी, माणसाचा इतिहास आणि अनेक संस्कृतींचे जगणे-मरणे, निसर्गाची शेकडो रूपे आणि अविरत प्रवास यांबरोबरच असंख्य स्त्री-पुरुष पात्रांचे येणेजाणे यांचे सातत्य आहे पण अमुक पात्रांचे, त्यांच्या कहाणीचे सातत्य असे नाही -- अशी एक वेगळीच कादंबरी. या फॉर्मला म्हणणारे काहीही म्हणोत, पण महान वाचनाचे समाधान मिळते, हे मात्र खरे !

--- ००० ---

' द रीडर '

-- मूळ जर्मन कादंबरी -- बर्नार्ड श्लिंक, मराठी अनुवाद -- अंबिका सरकार,

वाचली. काही बाबतीत ' पटण्या ' चे प्रश्न वाटले, पण अशा कादंबरीत, जाने दो. मानसिक क्रियाप्रतिक्रियांतून जगण्यातले जे एक ' अटळपण ' (नियती) व्यक्त होते त्याला तोड नाही. अत्यंत सूक्ष्म कामाचे भरीव शिल्प !

--- ००० ---

एफबी पोस्टस २०१३ मधून –

आशयनिष्ठ समीक्षेचे मराठीतले एक अत्युच्च शिखर म्हणून माधव आचवलांचे ' **जास्वंद** ' हे पुस्तक जरूर वाचावे. (माझ्या मते) याला म्हणतात ' दर्जेदार समीक्षा ' ! कलाकृतीच्या अंतरंगात शिरून, तिच्या सखोल अर्थवत्तेत बुडी मारून तिची अकल्पित रहस्यरत्ने आपल्यासमोर आणून ठेवणारे असे समीक्षक विरळा ! अशी समीक्षा ज्या भाषेत असेल तिथे कलेचे भान खूपच सखोल असेल, यात शंकाच नाही ! लेखकांच्यातलीही सुप्त सर्जनकेंद्रे जागी करण्याचे सामर्थ्य अशा समीक्षेत असते ! अशा वेळी लेखक आणि समीक्षक दोन्हीही तोलामोलाच्या सर्जक व्यक्ती असतात !

--- ००० ---

बखर एका राजाची

-- ले० त्र्यं वि सरदेशमुख.

ही कादंबरी मी आत्ता वाचली, खूप उशिरा. मराठीतले एक महत्त्वाचे म्हणावे असे काम ! एक प्रकारची फॅटसीच. तो माहोल नीट उभा करणारी. त्यातला संस्थानिक राजा आणि राजस नामक एक तरुण स्त्री यांच्यात प्रेमसंबंध तयार होतात पण ते सहजपणे जगण्यात येऊ शकत नाहीत – हा एक त्यातला विषय आहे. तो तर संस्थानिक राजा आणि या राजसला कोणतेही पाश नाहीत – तरीही ते एकत्र येऊ शकत नाहीत. याचे कारण सध्याची राणी दमयंती – तिचे राग, संताप, मत्सर, कारस्थाने आणि अर्थातच नीतीच्या प्रस्थापित कल्पना – ही सगळी आहेत, हे जाणवते. समजा हीच एक घेतली समस्या – तर ही स्त्री-मुक्तीची समस्या म्हणावी की पुरुष-मुक्तीची ? कारण विवाहानंतर दुसऱ्या ठिकाणी प्रेम निर्माण होणे – विशेषतः आजच्या जगात – सहज शक्य आहे. याला न्यायाचे, योग्य आणि तिन्ही संबंधित व्यक्तींना समाधानकारक असे उत्तर असू शकते का ? आणि असू शकत नसेल तर ही समस्या सुटूच शकत नाही – जगण्यातले काही प्रश्न कोणत्याही तथाकथित मानवतावादी विचारानेही सोडवता येऊ शकत नाहीत, असे म्हणावे का ?

--- ००० ---

सुचरिताचा ' हृदयार्त ' हा कवितासंग्रह वाचतो आहे, त्यातली मला आवडलेली एक कविता :-

प्रश्न तू नसण्याचा नसतो
नको ती असण्याचा असतो
एकांत परवडला पण
गर्दी असह्य होण्याचा असतो

प्रश्न दुराव्याचा नसतो
का ? कसे ? कधी ? कुठे ... असा असतो.
प्रश्न प्रश्नांचा नसतो
न मिळणाऱ्या उत्तरांचा असतो.

--- ००० ---

' रस-अनौरस ' सारखी भारी कादंबरी लिहिणाऱ्या राजन खान यांचीच ' एक लेखक खर्च झाला ' ही कादंबरी वाचली. राजन खान हे सिद्धहस्त लेखक आहेत यात वादच नाही. एका मराठी लेखकाच्या कौटुंबिक जीवनावर फोकस असलेली, असंख्य बारकाव्यांनी भरलेली ही कादंबरी कुणा ऐरागैऱ्याला लिहिता आलीच नसती. मुळात मुद्रितशोधक असलेला एक माणूस लेखक होतो आणि हळूहळू ' मोठा ' लेखक होतो आणि शेवटी त्याचा करुण अंत कसा होतो, याची ही कथा आहे. मुख्यतः त्या लेखकाचे कौटुंबिक जीवन चितारणारी. यात दोन प्रश्न अस्पर्शित राहिले आहेत. एक -- या लेखकाचे त्याच्या लेखनातले अनुभवविश्व कोणते होते आणि दोन तो जर मोठा लेखक झाला तर त्याच्या चिंतनाचे स्वरूप काय होते आणि समीक्षक त्याच्याबद्दल काय म्हणत होते. त्याचे चितारलेले जीवन पाहता, हे कोणत्याही एखाद्या कारकुनाचे वा मुनीमजीचे जीवन असू शकेल, असे वाटते. त्या लेखकाच्या मनाच्या कोनातूनही इथे लिहिले जाते तर त्या लेखकाच्या लेखनाचे स्वरूप का झाकून ठेवले जाते ? त्या लेखकाची चिंतनशीलता -- जी काय असेल ती -- दिसली असती तर ही कादंबरी खूपच उंचीवर गेली असती. सध्या मात्र, हा ' मोठा ' लेखक झाला असे कादंबरीत सांगितले की आपण मान डोलवायची, असे होते. त्यामुळे, एका सिद्धहस्त लेखकाची फसलेली कादंबरी, असे इथे थोडक्यात म्हणावे लागते.

--- ००० ---

चिं त्र्यं खानोलकर यांचा ' राखी पाखरू ' हा कथासंग्रह वाचला. मला त्या कथा कालबाह्य वाटल्या नाहीत. आणि सध्याच्या तथाकथित वेगाने बदलणाऱ्या वास्तवाच्या संदर्भातही अप्रस्तुत वाटल्या नाहीत.

--- ००० ---

पाउलो कोएलो ची ' एलेव्हन मिनिटस ' ही अनुवादित कादंबरी वाचली ! ग्रेट काम ! शिवाय ' माहिती कम ' लोकांसाठी लैंगिक शिक्षण म्हणूनही उपयुक्त !

ना. मा. निराळे (कथा)

लेखक – सतीश तांबे.

ही एक अद्वितीय महत्त्वाची, बहुआयामी कथा आहे. साधी, कुणालाही कळेल अशी ' कथा ' असलेली ही एक कथा आहे. तरीही ही नुसतीच एक कथा राहात नाही. वाचक साधा, सहज म्हणून वाचणारा असो की एखादा समीक्षक असो, मानवी जगण्याचे अनपेक्षित दर्शन तर त्याला घडेलच पण तो थोडा अधिक संवेदनशील असेल आणि मानवी जगण्याबाबत काही स्वतःचे चिंतन मनात आले तरी चालेल, असा असेल तर निश्चितपणे जगण्यातल्या अनेक प्रश्नांचे भान वाढवेल, अशी ही कथा आहे.

अलिकडेच इथे फेसबुकवर एक पोस्ट फिरत होती जीत ' माणसाला खरोखर विचारस्वातंत्र्य असते का ' या विषयावरच्या शास्त्रीय संशोधनाची माहिती होती. या कथेतही अनुषंगाने हा विषय आहे. जगण्याच्या ओघात माणसे आस्तिक वा नास्तिक असे साचे स्वीकारत जातात पण जगणे सगळ्यांचे साधारणतः तसेच सुखदुःखयुक्त असते – हे भान ही कथा देते. दुसरा एक खूप महत्त्वाचा प्रश्न या कथेमुळे पुन्हा समोर येतो – तो म्हणजे – हे सगळे नियतिबद्ध आहे का – हा. कुण्या एका गावात कधी काळी एक रोगाची साथ पसरणे, एकाने कुठेतरी कर्जाचा दुरुपयोग केलेला असल्याने त्याच्यावर आलेल्या संकटातून कुणी त्याला सोडवलेले असणे आणि श्री. आस्तिक यांच्या जावयाने आत्महत्या करणे – या अर्थाअर्थी काहीही संबंध नसलेल्या गोष्टी / घटना एकमेकींशी अभेद्यपणे एकमेकींत गुंतलेल्या -- एकत्र असल्याचे इथे जाणवते ! जरा विचार करता ही कथा असे सुचवते की हे विश्व पूर्णपणे एकत्र जगते आहे – सगळ्याच गोष्टी एकमेकींवर अवलंबून आणि एकमेकींमुळे आहेत – स्वतंत्र / अलग असे काहीच नाही. हे भान आल्यास नियतीचा मुद्दा निकालातच निघतो ! एकरेषीय घटनाक्रम ही जगण्याची कल्पनाच खोटी पडते ! अमुक अमुक माणसे अशी अशी का वागतात याची तात्कालिक कारणेही ही कथा निवेदन करत जाते आणि त्याच वेळी हे सगळे त्या व्यापक पटातले, स्वतंत्र/अलग अस्तित्व नसलेले असे आहे, याचे भानही ही कथा देत जाते.

एखाद्या विचारसरणीचे महत्त्व मांडणे, एखादी भूमिका अभिव्यक्त करणे, अमुक अशा प्रकारचे परिवर्तन अपेक्षणे – असले काहीही ही कथा करत नाही. तिचा आवाका त्याहून खूपच मोठा आहे. जगण्याच्या समग्रतेचे भान देणे – हे कलेचे अत्यंत मौल्यवान काम ही कथा करते.

कोणताही तात्विक/ आध्यात्मिक आव न आणता साधेपणाने केलेल्या निवेदनातून ही कथा अशी अत्युच्च उंची गाठते. या कथेच्या अनेक भागांवर विश्लेषणात्मक लिहायचे तर खूपच लिहावे लागेल. कुणी समीक्षक अर्थातच माझ्यापेक्षा खूपच बारकाईने आणि संपन्नतेने ते करू शकेल. मला या कथेने, एका अत्युच्च दर्जाच्या कलाकृतीच्या संपर्कात आल्याचे समाधान लाभले, हे मी सांगू शकतो. सतीश तांब्यांची आणि माझी प्रत्यक्ष भेट अजून झालेली नसली तरी ते माझे एक उत्तम मित्र आहेत. परंतु, हा प्रतिसाद एका मित्राने दुसऱ्या मित्राला दिलेला नसून – कलेच्या माध्यमातून जगणे समजून घेण्याची साधना करणाऱ्या एका साधकाने दुसऱ्या साधकाला दिलेला प्रतिसाद आहे. आपल्या सर्वांच्या या मित्राची ही ग्रेट कामगिरी सर्वानी जरूर वाचावी, असे मी म्हणेन !

--- ००० ---

एफबी पोस्ट २०१४ मधून --

चंद्रकांत पाटील यांनी सांगितलेली अस्सल कवितेची लक्षणे --

“ कविता जगण्यातील सूक्ष्म आणि गुंतागुंतीच्या अनुभवांवर आधारित पाहिजे. तिचा गाभा भावात्मक आणि ज्ञानात्मकही पाहिजे. कविता अतःप्रेरणेतून आली पाहिजे. कवितेने व्यक्तीकडून समष्टीकडे, खाजगीपणातून सार्वजनिकतेकडे, जगण्यातून जीवनाकडे जाताना विचार, चिंतन, आधिभौतिकता, तात्त्विकता यांचा आश्रय घेतला पाहिजे. कवितेने माणूस आणि अचेतन, माणूस आणि निसर्ग, माणूस आणि जीवसृष्टी, माणूस आणि माणूस यांच्यांतील व्यामिश्र नात्यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. कवितेने भाषेच्या अतःस्तराचा वेध घेतला पाहिजे. कवितेच्या भाषेने विस्मित केले पाहिजे. कवितेतील शब्द संघटन व रचना अकल्पनीय असली पाहिजे. कवितेतील सूचकतेने आणि संदिग्धतेने वाचकांच्या कल्पनाशक्तीला आवाहन केले पाहिजे. कवितेचा सुरुवातीपासून शेवटपर्यंतचा प्रवास अनुमान करता येण्यासारखा असू नये. “ – ‘ प्रिय रसिक ’ – मे २०१४.

--- ००० ---

एफबी पोस्ट २०१५ मधून --

रवी लाखे -- यांनी केलेला आल्बेर कामूच्या ' कॅलिगुला ' या नाटकाचा उत्तम अनुवाद वाचला ! याला म्हणतात महानाट्य ! माणसाच्या मनाच्या क्षेत्रातले मानलेले सगळेच भलेबुरे उलटेपालटे करून पाहणारे नाटक ! माणसाच्या जगण्यावर सहज स्वार होणारा लेखकच असे नाटक लिहू शकतो ! (मूळ नाटक मी वाचलेले नाही -- ते नेटवर फ्री उपलब्ध आहे -- आता वाचन.) लाख्यांनी केलेले हे एक मौलिक काम आहे -- कुणा प्रकाशकाने जमल्यास याचे पुस्तक प्रकाशित करावे.

--- ००० ---

अभिरुची रमेश ज्ञातेच्या कविता

भूतकाळातल्या वा स्वप्नांतल्या सत्यांच्या वर्तमानात पडणाऱ्या सावल्यांकडे ' पाहणे ' म्हणजे या कविता. त्यामुळे, या कवितांत ' सावली ' ही प्रतिमा अनेकदा येते. आशयाची ही सूक्ष्मता आणि त्याचे सर्वांगीण अवधान ही अभिरुचीच्या कवितेची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये आहेत. तिच्या कवितेची ही रहस्ये व्यक्त करणारी या संग्रहातली ' जोगवा ' ही कविता या दृष्टीने अनेकदा वाचावी अशी आहे. अभिरुचीची कविता ही एक वेगळी कविता आहे – ना स्त्रीवादी, ना विद्रोही, ना कसला न्याय मागणारी, ना कसली तक्रार करणारी, ना नुसतेच आत्मकेंद्री अनुभव मांडणारी. एका स्त्रीमनाच्या जगण्याच्या या सूक्ष्म आणि संवेदनशील अवस्थांचे हे पूर्ण व्यक्त होणे आहे. काळाची गूढे समजून घेण्याच्या कृती हेही या कवितेत मधून मधून घडत राहते कारण तिच्या ' असण्या ' चीच ती मागणी आहे. या कविता म्हणजे सावल्या असल्याची जाणीव असल्याने, ते क्षण पूर्णत्वाने व्यक्त होत असले तरी त्यांत या क्षणीचे तडक गुंतणे नाहीय. त्यामुळे, या कवितांना एक तटस्थतेचेही परिमाण लाभते. या एक प्रकारच्या आध्यात्मिक, तत्त्वज्ञानात्मक दृष्टीमुळे कविता साधी राहते. इथे खूप प्रतिमांची रेलचेल वा श्रीमंती येत नाही. कलात्मकतेचेही प्रदर्शन नाही. अनुभवांच्या या ' पाहण्या ' तच एक अर्थसमृद्धी आहे. अशा प्रकारच्या या, प्रेम, मीलन आणि विरह यांच्याच पण वेगळ्या कविता आहेत. ' सामाजिक बांधिलकी ' वा ' राजकीय भूमिका ' यांची मूल्यात्मक मागणी असणारे कदाचित या कवितेला शून्य गुण देऊन नापास करतील, पण, कोणत्याही अटीशिवाय जगण्याकडे पाहणे हे सांस्कृतिक प्रवाहाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य असते, हे दुर्लक्षित येणार नाही. त्या दृष्टीने मराठीतली ही महत्त्वाची कविता आहे. यातल्या सगळ्याच कविता या, या सर्व वैशिष्ट्यांनी युक्त आहेत असे नाही. काही कविता नीट जमलेल्या नाहीत, काहींत अभिव्यक्तीतला कच्चेपणाही दिसतो, पण, महत्त्व जोखायचे ते जमलेल्या कवितांतून – अभिव्यक्तीच्या प्रक्रियेतली स्मूथ परिपक्वता जिथे दिसते त्या कवितांवरून. इथे कवितांची उदधृते देत या कवितांचे सविस्तर परीक्षण करण्याचा हेतू नाही. मला जाणवलेली त्यांची काही वैशिष्ट्ये सांगावीत आणि या कविता समजून घेण्याच्या मला दिसणाऱ्या शक्यता सुचवाव्यात, इतकाच हेतू आहे. या कवितांच्या अर्थसंपृक्ततेची दोन उदाहरणे देऊन थांबतो –

आता मी आश्वासकपणे पाहत राहते

कधी अतृप्त राहूच न शकणाऱ्या

आणि वेगात भूतकाळ बनू पाहणाऱ्या

माझ्या वर्तमान संदर्भांच्या दिंडीकडे...

आता आयुष्यात येणारा भूतकाळ

कधीच छळणार नाही मला

माझ्या मानेत आपली धारदार हिंस्र नखं खोचत... (' स्वत्व ' -- पृ ५७)

(यात ' येणारा भूतकाळ ' ही कल्पना बघा !)

तसेच –

मुद्दाम जपायच्या नाहीत म्हणून मोडीत काढलेल्या वस्तूसारखी
मी देखील नाहीशी झाले... (' शिशिर ' -- पृ १८)

उदाहरणांदाखल मला आवडलेल्या काही कविता म्हणजे –

जगणे, जाणवा, ओवी, थेंब, क्षण आणि प्रारब्ध. या सहज सापडल्या त्या दिल्या आहेत.

माझ्या मते हा एक वेगळा, महत्त्वाचा कवितासंग्रह आहे. गमभन प्रकाशन आणि राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ यांचे
या प्रकाशनाबद्दल अभिनंदन !

--- ००० ---

' परिवर्तनाचा वाटसरू डिसे १ ते १५ ' हा पूर्ण अंकच मला उत्तम वाटला. काही बाबींतीत आधी पोस्ट दिल्या आहेत. याच
अंकात ' पॉर्न-चर्चा ' या शीर्षकाखाली दोन लेख आहेत -- गोपाळ आजगावकर आणि आनंद करंदीकर यांचे. आपण
बरेचजण या विषयाकडे फारसे लक्ष देत नाही, या पार्श्वभूमीवर तर हे लेख खूपच महत्त्वाचे वाटले.

नुक्तेच एक अत्यंत महत्त्वाचे पुस्तक वाचले. मराठीतले हे अशा प्रकारचे पहिलेच पुस्तक आहे. सर्व शाळांमध्ये असायलाच
हवे, असे हे पुस्तक आहे –

‘ नाट्य आणि शालेय अध्यापन ’

लेखिका – प्रेमा साखरदांडे आणि संपादन – गिरीश पतके. Girish Patke.

शालेय अभ्यासक्रमात नाट्यशिक्षणाचे स्थान, त्याचे महत्त्व, त्याचे उपयोग आणि पिढ्या घडवण्यात असू शकणारा त्याचा
दीर्घकालीन सहभाग – असा व्यापक विषय हे पुस्तक हाताळते. पुस्तकाच्या ज्या लेखिका आहेत त्यांना शिक्षण क्षेत्रातला
आणि नाट्यक्षेत्रातला प्रदीर्घ अनुभव आहे. तो अनुभव, त्यांचे स्वतःचे चिंतन आणि त्यांनी चिकाटीने आणि आवडीने केलेला
या विषयाचा सखोल अभ्यास या सर्वांचे हे फलित आहे. (त्यांनी माझ्या ' ढोलताशे ' या नाटकात, म्हटले तर नायकाच्या
विरोधातली अशी, एक केंद्रवर्ती भूमिका केलेली होती.) नाट्य म्हणजे आपण समजतो तसे रंगभूमीवरचे नाटक एवढ्या
मर्यादित अर्थाने त्या या विषयाकडे पाहात नाहीत. मुलांच्या व्यक्तिमत्व विकासाच्या दृष्टीने नाट्याचे किती असंख्य प्रकार
महत्त्वाचे असतात, ते त्या समजावून देतात.

शाळेतले नाटक बसवणे आपण अनुभवलेले वा पाहिलेले असते. ते बसवणाऱ्या शिक्षक-शिक्षिकाही या गोष्टीकडे विशेष
गांभीर्याने पाहात नाहीत. हालचाली हव्यात म्हणून हालचाली दिल्या जातात – त्या, चाललेले संवाद वा प्रसंगा यांना सुसंगत

असायची गरज लक्षातच घेतली जात नाही. ही अवस्था हे पुस्तक समूळ बदलू शकते. या पुस्तकाच्या वाचनाने शाळेतल्या सांस्कृतिक कृती अधिक समृद्ध तर होतीलच पण अधिक आनंददायक, अधिक सर्जक आणि अधिक उपयुक्तही ठरू शकतील.

भीती जाणे, सांघिक भावनेचे महत्त्व कळणे, मूल्यशिक्षण होणे आणि एकाग्रपणे आपली कामे करता येणे – या सगळ्या गोष्टी या नाट्यशिक्षणाने कशा साध्य होऊ शकतात. याचे खूप तपशीलवार विवरण या पुस्तकात आहे. अभिनय, भाषा आणि संवादफेक यांची सविस्तर चर्चा हे पुस्तक करते. हे सगळे टप्प्याटप्प्याने कसे शिकवावे, त्यासाठी व्यायाम कोणते घ्यावे, हळूहळू नाटकाच्या सखोल सादरीकरणाची मुलांना कशी कल्पना देत जावे, हेही यात आहे.

पुस्तकाच्या मलपृष्ठावर सुलभा देशपांडे यांची शिफारस आहे. हे पुस्तक, विशेष म्हणजे, प्रख्यात 'आविष्कार' या नाट्यसंस्थेने प्रकाशित केलेले आहे.

नुसत्या शाळाच नव्हे तर नाट्यक्षेत्रात काहीही काम करण्याची इच्छा असणाऱ्या कुणालाही हे पुस्तक मार्गदर्शक ठरू शकेल. असे अद्वितीय पुस्तक मराठीत सादर केल्याबद्दल या सर्वांचे अभिनंदन करावे तेवढे थोडेच आहे !

--- ००० ---

प्रशान्त बागड यांचा

‘ विवादे विषादे प्रमादे प्रवासे ’

हा कथासंग्रह वाचला. वाचायला सुरुवात करताच हे जाणवले की लेखकाने त्याच्या जगण्याच्या आकलनाला सुसंगत असा कथेचा वेगळाच घाट आणि एक वेगळीच अनपेक्षित शैली शोधलेली आहे. या लेखकाचे हे मराठीतले एक मोठे योगदान आहे. उगीचच वेगळे काही करायचे म्हणून हे केलेले नाही (तसे जमणे अवघडच असते) तर एका तात्त्विक आवाक्यातून हे आपोआप घडून आलेले आहे. या घाटाची आणि शैलीची वैशिष्ट्ये पाहू. मुळात या कथा एखाद्या नायक-नायिकेच्या वा एखाद्या प्रमुख पात्राच्या अशा नाहीत. त्यांत कारण-परिणामस्वरूप घटनांची साखळी (लिंक) महत्वाची नाही. पात्रे, वस्तू, घटना, आठवणी, इच्छा, पात्रांचे वा निवेदकाचे विचार, निसर्गातले वा इतर अनेक तपशील, अशा असंख्य गोष्टींची ही कथा असते. हे सगळे एकत्र असते – काहीच बिनमहत्वाचे नसते. एक प्रकारे हा समग्रतेचा आवाका असतो – नुसत्याच मानवी क्रिया-प्रतिक्रियांचा नव्हे. त्यामुळे, अमुक एक कथा इथे का सुरू झाली आणि तिथे का संपली याचा शोध घेण्यात अर्थ नसतो. यांत कथा म्हणजे काय, नायक म्हणजे काय, आशय म्हणजे काय, गाभा म्हणजे काय – अशा विषयांवरही मजकूर येतो. कारण लेखकाला त्याच्या आकलनसंगत असणाऱ्या त्याच्या शैलीच्या नवेपणाचे भान आहे. भूतकाळाचा परिणाम

सांगणे वा पुढे काय होणार याची उत्सुकता बाळगणे – यांत या कथांना रसच नाही. या वर्तमानकेंद्री कथा आहेत. अशा या अनवट, विचित्र लेखनपद्धतीतून सतत जगण्यातल्या निरर्थकतेची जाणीव होत राहते. पण, ही निरर्थकता निराशावादी नसून फक्त बौद्धिक अर्थाचा अभाव सुचवणारी वाटते. सर्वच कथांत बागडांच्या या मर्मदृष्टीचा प्रत्यय येतो. पण, काही ठिकाणी बागड या शैली-नावीन्याच्या प्रेमाला बळी पडतात असे वाटते. अशा वेळी ते सगळे रुक्ष, चोथा तपशील वाटू लागतात. अशा लेखनपद्धतीत जान टिकून राहण्यासाठी लेखकाला सतत अलिप्त राहणे भाग आहे. मुळात, या प्रकारच्या लेखनाला वाचक धीराचा लागणार – हे ओळखून, खरे तर, बागडांनी त्याला हुसकावून लावणारी शीर्षके देऊ नयेत, असे वाटते. या संग्रहातली ' गढी ' ही कथा मला विशेष आवडली. संग्रहाचे नाव तेच दिले असते तर बरे झाले असते. या प्रकारच्या लेखनाला एका असिंधारा भानाची आवश्यकता आहे – जरा इकडे-तिकडे झाले की त्या लेखनाची वाट लागण्याचा धोका असणार. मी काही इथे या संग्रहाचे परीक्षण करत नाहीय. मराठीतला हा एक वेगळाच ताकदवर कथाकार वाचल्यामुळे त्याची वैशिष्ट्ये इथल्या फ्रेंडसना सांगावीत, इतकाच उद्देश आहे. या कथा कशा वाचायला हव्यात याचा थोडा निर्देश व्हावा, हाही हेतू आहे. कथेचे क्षेत्र खूपच विस्तारून देणारा, लेखनातल्या स्वातंत्र्याची वेगळी क्षितिजे दाखवणारा असा हा कथासंग्रह आहे. छान वाटले !

--- ००० ---

स्त्रीमुक्ती

Rangnath Pathare – रंगनाथ पठारे यांचे ' नामुश्कीचे स्वगत ' हे पुस्तक वाचायच्या राहिलेल्या इच्छित पुस्तकांच्या यादीत होते. ते सध्या वाचतो आहे. ओळीने वाचत चाललो आहे. ' नामुश्की ' हा कॉमन थीम – आशय – असलेले हे अनेक लेख आहेत. पठार्यांची संपन्न बहुश्रुतता, विस्तृत अनुभव आणि असंख्य निरीक्षणे यांनी युक्त असे हे लेख आहेत. निम्मे पुस्तक झाले आहे वाचून. त्यातला ' स्त्रीमुक्ती ' हा लेख मला अत्यंत इंटरेस्टिंग आणि महत्त्वाचा वाटला. एक कनिष्ठ मध्यमवर्गीय कुटुंब, पतिपत्नींचे एकमेकांवर प्रेम, पत्नीला नवऱ्याच्या स्वामित्वभावनेचा अडथळाच नसणे आणि तिच्या स्वभावाला अनुसरून तिने बाहेर अनेकांशी संग करत राहणे, नवऱ्यासमोरही इतर पुरुषांना तिच्याशी प्रेमाच्या हक्काने बोलु-वागू देणे आणि शेवटी मुले नवऱ्याकडे सोडून कुणाबरोबर तरी निघून जाणे – अशा हकीगतीवर हा लेख आहे. निवेदक शेवटी त्या नवऱ्याला ' नेभळट ' म्हणतो. स्त्रीमुक्ती-विचारातल्या अनेक मुद्यांमध्ये लैंगिक स्वातंत्र्य आणि स्वामित्व हक्क हे मुद्देही येतात. या लेखावर पूर्वी कुठे काही चर्चा झाली होती की नाही, ते मला माहीत नाही, पण, यावर चर्चा व्हायला हवी, असा हा लेख आहे. निवेदक त्या नवऱ्याला नेभळट म्हणतो कारण तो हे सगळे प्रेमांमुळे चालवून घेत असला तरीही, त्याचा मानसिक मार खातच चालवून घेतो आहे – जे त्याच्या, ती सोडून गेल्यानंतरच्या अवस्थेवरून दिसून येते. याचा अर्थ, एक तर हे नाते नेभळट किंवा स्वामित्व हक्काने जखडलेले, असेच असणार ! दोन अण्वस्त्रधारी राष्ट्रे जशी एकमेकांशी गुण्यागोविंदाने राहतात, तसेच म्हणायचे हे ! एकमेकांच्या भीतीने नॉर्मल असणे ! यातून येणारा, जगभरच्या साहित्यातून

व्यक्त झालेला चोरटेपणा संभाळत ! हा स्त्रीमुक्तीचा प्रश्न आहे की मालकी हक्काचा की मानापमानाचा ? या नात्यातल्या प्रतारणेची आणि हिंसेची शक्यता नष्ट होऊ शकेल का ? एकूणात, आदर्श नाते कसे असायला हवे ?

--- ००० ---

' अक्षरवाङ्मय ' च्या एप्रिल-जून'१५ या अंकात सआदत हसन मंटो यांच्या ' टोबा टेकसिंह ' या कथेचा डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे यांनी केलेला अनुवाद आलेला आहे. कथा चांगलीच आहे, पण, विशेषतः तिची सुरुवात मला खूपच अर्थपूर्ण वाटली. ती सुरुवात अशी आहे --

फाळणीनंतर दोन-तीन वर्षांनी पाकिस्तान आणि हिंदुस्तान सरकारच्या लक्षात आलं की साधारण कैद्यांप्रमाणे वेड्यांचीसुद्धा अदलाबदल व्हायला हवी. म्हणजे जे मुसलमान वेडे हिंदुस्तानच्या वेड्यांच्या हॉस्पिटलमध्ये आहेत त्यांना पाकिस्तानला पोहोचवायचं आणि जे हिंदू आणि शीख पाकिस्तानातल्या वेड्यांच्या हॉस्पिटलमध्ये आहेत त्यांना हिंदुस्तानच्या ताब्यात घ्यायचं.

--- ००० ---

विजया मेहतांचे

‘ झिम्मा ’

वाचले. उशिराच वाचले, हे मान्य. इतक्या विविध प्रकारची आणि त्यातली बरीचशी जागतिक परिमाणेही असलेली अनेक कामे पेललेली दुसरी दिग्दर्शक व्यक्ती मराठीत नाही. विजयाबाई या मराठी नाट्यक्षेत्रात दिग्दर्शिका आणि अभिनेत्री म्हणून अद्वितीय आहेत, यात शंकाच नाही. अशा दिग्दर्शिकेचे चारशेहून अधिक पानांचे पुस्तक वाचताना मला मुख्य उत्सुकता होती ती, नाटकाचा आशय त्या कसा समजून घेत आणि नाट्यमाध्यमातून तो कसा मांडत -- याबद्दलची त्यांची प्रक्रिया कशी होती, याची. त्या बाबतीत या पुस्तकाने निराशा केली. उदाहरणार्थ, ‘ एक शून्य बाजीराव ’, ‘ अजब न्याय वर्तुळाचा ’, वा ‘ मुद्राराक्षस ’ – या त्यांच्या महत्त्वाच्या निर्मिती घ्या. त्यांनी घेतलेले बरेच कष्ट दिसतात पण त्या निर्मितीप्रक्रियेबद्दल फारसे बोलत नाहीत. सत्याभास निर्माण करत सुखदुःखाचे प्रसंग उभे करणे – एवढीच त्यांची दिग्दर्शकीय दृष्टी इथे व्यक्त होते. त्यांनी केलेले लोकमान्य (म्हणजे व्यावसायिक) रंगभूमीवरचे काम करायला अशी दृष्टी नुसती पुरेशीच नव्हे तर खूप प्रभावीही ठरू शकते, पण सर्जक दिग्दर्शक म्हणजे एवढेच असते ? जादुई क्षण, असत्यातून सत्य – असे शब्द त्या वापरतात पण म्हणजे काय, हे सांगत नाहीत. पात्रे शोधणे, सापडणे – अशा बाबतीतले त्यांचे विवेचन हे सुखदुःखे उभी करणे अशाच मर्यादितले दिसते. नाट्यक्षेत्रातले त्यांचे एकूण यश दिपून जावे असेच आहे, तो प्रश्न नाही. पण, तो भव्य, चरित्रात्मक भाग जरा बाजूला ठेवला तर कोणत्याही रंगकर्मीला, त्यांचे खास म्हणावे असे, कोणते चिंतन या पुस्तकात सापडेल ? नुसत्या चरित्रात्मक वा नाट्यैटीहासिक घटना जरूर सांगा – अभ्यासकांना त्या उपयोगीही पडतील – पण, एकमेवाद्वितीय अशा

मराठी दिग्दर्शिकेने तिचे नाटकाबद्दलचे, त्या माध्यमाच्या प्रक्रियेबद्दलचे कोणते चिंतन, कुणासाठीही, मुख्यतः पुढील पिढीसाठी, या पुस्तकातून दिले आहे ? – माझ्या दृष्टीने या प्रश्नाचे उत्तर निराशाजनक आहे.

Champra Deshpande updated his status.

विजया मेहता यांनी भूमिका केलेले कानेटकरांचे ' अखेरचा सवाल ' हे नाटक पाहिल्यावर आलेली खानोलकरांची प्रतिक्रिया -- " काय गं बयो ! किती अश्लील गं तुझं हे नाटक. प्रेक्षकांच्या डोळ्यांत बोटं खुपसायची आणि म्हणायचं, रडा लेको.

रडण्यासाठी आम्ही हे नाटक करतो आहोत !! "

' झिम्मा ' -- विजया मेहता -- पृष्ठ २४५.

--- ००० ---

माझा मित्र मधू सावणे (कथा-कादंबरी-ललित लेख यांचा लेखक) याने मला दोन पुस्तके वाचायला दिली. त्या पुस्तकांबद्दल --

१ स्वतःला फालतू समजण्याची गोष्ट – कादंबरी – ले – अवधूत डोंगरे.

गोष्टीची सलगता नसलेली पण आशयाची सलगता असलेली नावीन्यपूर्ण फॉर्ममधली एक वेगळी कादंबरी. मूल्यांची तरतमता हरवणे, त्यांच्यांत विस्कळितपणा आणि निरर्थकता येणे, प्रत्येक व्यक्तीच्या जगण्याचा पाया ढिसाळ असणे, निसर्ग आणि माणूस यांचे अगम्य मिश्रण होत राहणे, सगळी समर्थने फुटकळ वाटणे, व्यक्तिगत-स्थानिक-जागतिक सगळे एकच आणि एकाच क्षुद्रतेचे होणे, जगणे वा आत्महत्या करणे हे दोन्ही निरर्थक असणे, आदर्श मातीत जाणे – अशा असंख्य वस्तुस्थितींचे जग ही कादंबरी फक्त ९२ पानांत उभे करते. कोणताही संदेश वा प्रचार नाही वा कुणाला कार्यप्रवृत्त करायचा हेतू नाही. हे भान नाकारता येण्यासारखे नाहीय – हे सहज शब्दाशब्दांतून प्रवाहीपणे जाणवतेय – म्हणजेच हा कलाकृतीसाठी घेतलेला मुखवटा नाहीय. खूप दिवसांनी एक चांगली, खरी, ताजी, वेगळी कादंबरी वाचायला मिळाली. मला ही कादंबरी आवडली, महत्त्वाची वाटली.

२ प्रत्यय आणि व्यत्यय – एक संवाद – दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे आणि रंगनाथ पठारे.

रंगनाथ पठारे यांचे लेखन या विषयावरचा हा संवाद आहे. दोन मातब्बर मने साहित्यकृतींना कशी भिडतात, किती तऱ्हांनी तींवर बोलतात हे पाहणे खूपच उद्धोधक आहे. गुणदोषांची खुली चर्चा आहे – प्रांजळपणाने युक्त. ज्यांना साहित्यप्रांतात खेळायचे आहे त्यांनी हे पुस्तक जरूर वाचावे. गंभीरपणे – सर्जकतेने लिहिणे म्हणजे काय, याचा अंदाज येईल.

साहित्यकृतीकडे गंभीरपणे पाहणे, मराठीच्या एकूण परिप्रेक्षात तिच्या वैशिष्ट्यांची चर्चा करणे – हे विशेष गुण या पुस्तकात आहेत. चित्र्यांनी उपस्थित केलेले प्रश्न आणि सादर केलेले काही विलक्षण अन्वय आणि त्यांना आलेला पठान्यांचा तसाच प्रगल्भ प्रतिसाद हे मुळातून वाचलेच पाहिजे असे आहे. या पुस्तकाच्या वाचनामुळे पठान्यांची ' नामुष्कीचे स्वगत ' ही कादंबरी वाचलीच पाहिजे, असे मी ठरवले आहे. मेंदूला जरा कामाला लावून तल्लख करायलाही हे पुस्तक चांगले आहे. दर्जेदार संवाद ! मला आवडले !

--- ००० ---

चैताली आहेरच्या

' विंझोळ '

या कवितासंग्रहाचे प्रकाशन -- दिनांक – २८-०१-१५.

(विंझोळ म्हणजे मानसिक अस्वस्थता, गोंधळ, काहूर, कल्लोळ -- हा चैतालीने लिहिता लिहिता उत्स्फूर्तपणे निर्मिलेला शब्द आहे. शब्दकोशात शोधू नये.)

वरील समारंभात अध्यक्ष म्हणून मी सहभागी होतो. चैतालीच्या कविता मी गेला बराच काळ फेसबुकवर वाचत होतो – या निमित्ताने तिच्या कविता एकत्रितपणे वाचता आल्या. या नक्कीच वेगळ्या, सशक्त, सकस कविता आहेत. काल माझ्या भाषणात मी जे सांगितले तेच इथे, सर्व फ्रेंडससाठी देत आहे.

तिच्या कवितेवर कुणाचाही प्रभाव जाणवत नाही – ही तिची स्वतःची कविता आहे. स्त्रियांचे काही स्त्रीविशिष्ट विषय पाहून ' स्त्रियांचे लेखन ' अशा विभागाची काहीजण आखणी करतात. चैतालीची कविता अशी स्त्रीविशिष्ट कविता नाही. तिचे कविताविषय हे कोणत्याही माणसाचे असू शकतात. पुढचा कप्पा म्हणजे स्त्रीवादी कवितेचा. स्त्रियांवरील अन्यायाला वाचा फोडत, न्यायाची, समानतेची मागणी करणारी कविता. ही कविता त्याही कप्प्यात बसणारी नाही. चैतालीच्या जगण्यात सामाजिक बांधिलकी आहे – ती इमारतींच्या साईटसवरील मजुरांच्या मुलांसाठी ' अक्षरपाऊल ' या एनजीओ तर्फे चालवल्या जाणाऱ्या शाळांचे काम करते. पण या कवितांवर सामाजिक बांधिलकीचा वा चळवळीचा वा अमुक प्रकारच्या परिवर्तनवादाचाही शिक्षा मारता येणार नाही. कोणत्याही व्यक्तिजीवनाचे मूलभूत प्रश्न पाहणारी ही कविता आहे. प्रतिमा, शैली साधी आहे – मुद्दाम समकालीनतेचा आव आणण्यासाठी संगणक, हँग, हॅक, व्हायरस – अशी शब्दयोजना नाही. निवेदनाच्या भाषेत ही कविता कळणार नाही. ही संवेदनांची आणि जाणिवांची भाषा आहे. ही कविता दुःख, वेदना, एकाकीपणा यांना मानसिक अवस्था म्हणून पाहते. दुःखातून वा एकाकीपणातून येणारी किंवा स्वतःचा एकाकीपणा वा मूडस व्यक्त करणारी अशी ही कविता नाही. ती या मानसिक अवस्थांना सामोरी जाते – त्यांच्याकडे पाहते. वर्डस्वर्थचे शब्द इथे आठवतात – सशक्त भावनांचे ओसंडणे – पण शांततेत पुन्हा अवलोकिलेले ! नुसतीच स्वतःच्या भावनांची आहे तशी ही

अभिव्यक्ती नव्हे. अनुभव नुसता व्यक्त करण्यापेक्षा ही कविता त्या अनुभवाची रचना पाहते – त्याच्या पूर्णतेचे भान घेते. त्यामुळे, या कवितेचा आवाका मोठा होतो – समावेशक होतो. बऱ्याच कविता तत्त्वज्ञानाच्या प्रश्नांच्या क्षेत्रात जातात. इथे अनेकदा असण्या-नसण्याचे – अस्तित्वाचेच प्रश्न येतात. स्वप्रतिमेचे, भ्रम, स्वप्न, सत्य यांचे प्रश्न येतात. एकूणात माणसाचे असमाधान पाहणारी ही कविता आहे. अमुक एक असमाधान महत्त्वाचे असा निष्कर्ष नसल्याने ही causeless discontent ची – कारणहीन असमाधानाची कविता --किंवा एकूणच मनाच्या मर्यादा, हेच असमाधानाचे कारण असण्याची कविता म्हणता येते. सर्वच कविता या अशा कसाच्या आहेत, असे नसले तरी बऱ्याच तशा आहेत. या अपवादात्मक वेगळेपणासाठी या कवयित्रीचे स्वागत करायला हवे. बोध, उपदेश, सारांश वा सुभाषित अशा दिशेने अशी कविता थोडी जरी कलली तरी तिचे भान-वैशिष्ट्य हरपते आणि ती कस गमावून बसते. काही कविता तशा वाटतात. पण एकूण बऱ्याच कवितांना आणि एकूणच या संग्रहालाही आशयाची एक संगती – अंतर्गत शिस्त आहे. त्यामुळे, प्रत्येक ओळीचा मध्य सरळ रेषेत घेऊन कविता छापण्याची बाहेरून लादलेली शिस्त नुसती अनावश्यकच वाटत नाही तर खटकत राहते. या एकूण विवेचनेला पूरक अशा, वेगवेगळ्या कवितांतल्या या काही ओळी –

विज्ञोळ --- ठिय्या मांडून बसलेल्या

ठळक आयुष्याच्या ओळी

बुद्ध – १ --- मानलेल्या दुःखांचे

रकानेच्या रकाने

डोळ्यांवर रेखून

तू जाणून घे ---- माझं नसणं झळाळेल

उसनी माती --- नसण्याच्या असंबद्ध कविता

चक्र ---- सोहळे साजरे

करावे एकलेपणाचे

शब्दांच्या कविता – स्वतःला शोधताना शब्दांच्या कविता हरवणे

काही पक्षी ---- पुन्हा ओळख-बिळख शोधत बसतील

खेळ --- असण्या-नसण्याच्या सीमेकडे

घेऊन जाणारा खेळ

वगैरे.

हा एक वेगळा, अपवादात्मक चिंतनशीलता असलेला, महत्त्वाचा कवितासंग्रह आहे. जरूर वाचा.

सुश्रुत कुलकर्णी यांच्या अमलताश या संस्थेचे हे प्रकाशन असून अरुण देसले यांचे उत्कृष्ट मुखपृष्ठ आहे. आणि सौमित्र यांचा मलपृष्ठ अभिप्राय आहे.

--- ००० ---

एफबी पोस्ट २०१६ मधून –

डाव्या विचारसरणीचा म्हणून माहीत असलेला कवीही कसा
वैचारिकतेच्या आणि व्यक्तिगततेच्या मर्यादा ओलांडून
एक व्यापक भानाची कविता लिहितो, हे पाहायचे असेल तर
यंदाच्या ' मौज ' दिवाळी अंकातली, सतीश काळसेकर यांची
' चिवट चिमण्या ' ही कविता पाहावी.

--- 000 ---

मध्येच जरा वेळ होता आणि एक पुस्तक प्रदर्शन चालू असल्याचे दिसले म्हणून ते पाहिले. हिंदी पुस्तकांचे होते. ९० टक्के
पुस्तके धार्मिक वा तत्सम प्रकारची होती ! सगळ्यात कहर म्हणजे वेदमूर्ती श्रीराम शर्मा नामक एक लेखक आहेत – त्यांची
विद्वत्ता आणि ग्रंथसंपदा पाहून अवाढव्य थक्क झालो ! सगळ्या वेदांच्या हिंदी अनुवादांच्या खंडांपासून असंख्य विषयांवर
भरपूर पुस्तके ! ती न वाचताही मनातून त्यांना नमन केले ! एवढी पाने नुसते ' जय मराठी ' असे लिहायचे म्हटले तरी अशा
दोन-पाच पुस्तकांत अवसानघात होऊन जाईल कुणाचाही ! दुनिया खूप मोठी आहे आणि तिच्यात असे खूप काही प्रचंड
अचरजवाले आहे, हेच खरे !

--- 000 ---

‘ अक्षर वाङ्मय ’ -- जानेवारी ते सप्टेंबर २०१६.

प्रा. सतीश बहादूर विशेषांक (चित्रपटभाषा अंक).

चित्रपट या माध्यमाच्या बाबतीत मराठीत तरी असे महत्त्वाकांक्षी काम एखाद्या नियतकालिकाने केल्याचे पाहण्यात / ऐकण्यात नाही. डॉ. नानसाहेब सूर्यवंशी, डॉ. अरुण प्रभुणे आणि डॉ. श्यामला वनारसे यांच्या प्रदीर्घ प्रयत्नांनी हा अंक सिद्ध झालेला आहे. त्यासाठी आधी त्यांचे अभिनंदन आणि वाचकांतर्फे त्यांचे आभार ! सिनेमा या माध्यमाबाबतची सजगता वाढवणारा असा हा अंक झालेला आहे. इथे या अंकाचा थोडक्यात परिचय करून देणार आहे.

या अंकाच्या एका भागात समर नखाते, गणेश विसपुते, अभिजित देशपांडे, अरुण खोपकर, गिरीश कसारवल्ली, अनिल झणकर, अशोक राणे, सुषमा दातार, श्यामला वनारसे आणि सतीश जकातदार यांचे लेख असून दुसरा भाग पूर्णपणे सतीश बहादूर यांचे व्यक्तिमत्व, कार्य आणि त्यांचे लेख यांना बहाल केलेला आहे. बहादूरंवरचा भाग फारच कष्टपूर्वक उभा केलेला आहे. त्यांच्याबाबतचे लेख आणि त्यांचे लेख हे असे एकत्रितपणे बहुधा प्रथमच येत आहेत. या क्षेत्रातला त्यांचा अधिकार हा सखोल अभ्यास आणि अथक शिक्षण-कार्य यांतून तयार झालेला आहे. या माध्यमाच्या खोल पाण्यात उतरायची ज्याची इच्छा असेल त्याने या भागाचे परिशीलन करणे खूप लाभदायी ठरू शकेल.

अन्य लेखकांच्या विभागात गिरीश कासारवल्ली या कर्नाटकतल्या सर्जक दिग्दर्शकाने उपस्थित केलेला प्रश्न महत्त्वाचा आहे. नुसती वेगवान कथा सांगण्यातून सर्जकतेला आवश्यक असणारी सूक्ष्मता आणि सखोलता मारली नाही का जाणार, असा तो प्रश्न आहे. या माध्यमाच्या काल-संकल्पनेवर विचारात पाडणारा हा लेख आहे.

इतर सर्व लेखकांचे लेखन हे प्रामुख्याने चित्रपट माध्यमाच्या भाषेची वैशिष्ट्ये व अंगे यांवरच्या सविस्तर चर्चेचे आहे. हे सर्वच लेखक या माध्यमाचा अनेक वर्षे अभ्यास करणारे आहेत. मूकपटापासून बोलपटापर्यंत बदलत गेलेली या माध्यमाची

भाषा, लय, गती, प्रकाशयोजना, स्क्रीन टाईम म्हणजे काय, कला-विज्ञान-तंत्रज्ञान यांचे एकत्रित काम चालणे, दिग्दर्शकामुळे सिनेमाला येणारी समृद्धी, दृश्य आणि ध्वनी यांचे सायुज्य, चित्रपटाचा रचयिता हा दिग्दर्शकच कसा असतो, ध्वनीचा या माध्यमातला विशेष प्रभाव, सिनेमाची आस्वाद-प्रक्रिया, सिनेमातली स्त्री-प्रतिमा आणि सिनेमाविषयक झालेल्या लेखनाचा आढावा -- असा भरगच्च मजकूर आहे. पृष्ठ ८२ वर क्रमांक २ या मुद्यात बहादूरांनी या भाषेची सांगितलेली सर्व वैशिष्ट्ये इथे चर्चितली गेलेली आहेत. यातली त्रुटी काहीशी जाणवते ती अशी की प्रत्येक लेखकाने त्याच्या विषयाच्या संदर्भात एखाद्या सर्जक सिनेमावर निदान एक-दोन परिच्छेद लिहायला हवे होते, असे वाटते. याचबरोबर असेही वाटते की अशा एक-दोन सर्जक चित्रपटांची पूर्ण आस्वादप्रक्रिया असलेले एकदोन लेख असते तर फार बरे झाले असते. इथे बहादूरांचे हे वाक्य पाहावे -- “ My teaching inputs supplemented the technical learning with awareness of the best of international and Indian cinema. “ अशा प्रकारचे समाधान इथे बहादूर यांच्या लेखांतून मिळते. शिवाय, सिनेमा हा सिनेमा असतो -- असे मोघम बोलणाऱ्यांनी, बहादूरांनी केलेला, व्यावसायिक हिट चित्रपट आणि सर्जक चित्रपट यांतला फरकही जरूर वाचावा.

असा हा मौलिक अंक प्रसिद्ध केल्याबद्दल सर्व संबंधितांचे पुन्हा एकदा अभिनंदन !

--- ००० ---

अनुकविता

प्रगल्भ आणि विदग्ध व्यक्तिमत्व म्हटले की माझ्या डोळ्यांसमोर दोन व्यक्ती हमखास येतात -- एक, ६०-७० च्या काळात मुंबई विद्यापीठात इंग्रजीचे नंबर वन प्राध्यापक म्हणून प्रसिद्ध असलेले प्रा. बॅनर्जी आणि आपले आदरणीय त्र्यं. वि. सरदेशमुख. माझा काही संबंध नसताना प्रा. बॅनर्जीचा एक तास मी गुपचुप अटेंड केला होता. सरदेशमुख सरांची आणि माझी तीनदा भेट झाली होती. या दोन्ही व्यक्तींच्या असण्यात आणि त्यांच्या भोवती एका गहनगूढ चिंतनशीलतेचे वलय जाणवत असे. वागणे, बोलणे सहज, साधे असे. हा विषय निघायचे कारण म्हणजे आशय परिवारचा २३ एप्रिल २०१६ चा अनुकविता विशेषांक. हा अंक ग्रंथदिन अंक म्हणून काढलेला असून नितीन वैद्य, पुरुषोत्तम नगरकर आणि जयंत राळेरासकर यांनी संपादित केलेला आहे. यात सरदेशमुख सरांनी इंग्रजीतून मराठीत अनुवादित केलेल्या अनेक कवींच्या बऱ्याच कविता देण्यात आलेल्या आहेत. अंकाचे सादरीकरण दर्जेदार असून मुद्रित शोधनाकडेही नीट लक्ष दिलेले आहे. ' प्रदेश साकल्याचा ' लिहिणाऱ्या सरदेशमुख सरांचे असलेले असे हे काम या अंकात आहे. अंकाच्या शेवटी सरांच्या कवितांची सूचीही देण्यात आलेली आहे.

या सर्व कविता महान कविता म्हणून निवडलेल्या आहेत, असे वाटत नाही. पण, वेगवेगळ्या प्रकारचे अनुभव-वैभव जाणवल्याने त्या निवडलेल्या असणार. कवितांच्या मराठी रूपांत, भाषावैभवात सहज पोहणे जाणवते. यांतल्या मला आवडलेल्या कविता – ‘ मजल दरमजल ’ आणि ‘ तुझ्याविना ’ (हरमान हेसे), तसेच ‘ निरोप ’ (वॉल्टर डि ला मेयर) या आहेत. अनुवादित कवितांमधल्या काही विशेष ओळी --

पण माझ्या परित्यक्त एकलेपणाला
माझ्याच वैराण स्वप्नांनी तडे जातात (पृ १)

म्हणून सख्या
तुझ्या ठायी तू माझ्या ठायी मी
असेच भेटत राहू या :

मधला दरवाजा
उघडा असू दे. (पृ ४)

माझ्या आतली हाक वेगळीच होती
त्याच्यातल्या हाकेइतकीच सत्य आणि निर्मळ
मला प्रश्न पडतो
दोन्ही हाकांचा उगम एकच असेल काय ? (पृ ७)

ज्या वस्तुमात्राची गुणप्रशंसा
करीत आलास
त्या वस्तुवैभवानं आपलं सौंदर्यसर्वस्व,
त्यावर प्रेम करणाऱ्या,
एकेका जिवंत असणाऱ्या भावसंपन्नाकडून
घेतलेलं असतं हे लक्षात ठेव. (पृ २७)

नितीन वैद्यांनी ‘ संवादा ’ त म्हटले आहे – अनुवाद (गद्य वा पद्य) त्यांना शब्दशः अपेक्षित नव्हता ... मुळात खोल अर्थाने पाहता सर्व लिखित वाङ्मय हे मनःस्तरावरील भासरचनांचे शब्दरूप असते, त्यामुळे अनुवाद कसा असावा-नसावा

याविषयी ठोस काही बोलणे वाया जाते. एका जीवाने दिलेल्या उद्गाराचा कोण्या दुसऱ्याने तिसऱ्यापर्यंत पोचवलेला तो निरोप असतो, असे त्यांनी म्हटले आहे.

एका प्रगल्भ मनाच्या शब्द-क्रीडा म्हणून या अनुकविता जरूर वाचाव्यात अशा आहेत.

--- ००० ---

अमका

म्हणजे, अरुण महादेव काकडे या पूर्ण नावातली अद्याक्षरे समजा किंवा अमका-तमका मधला ' अमका ' समजा ! काकडे काकांचे आत्मचरित्र. सुरुवातीलाच काका म्हणतात की नाटक ही एक सामुदायिक कला आहे, त्यात माझे योगदान किती ते रसिकांनीच ठरवावे. पुढे ते लिहितात, माधव वाटवे नेहमी म्हणायचा, "अरुण, तू नसतास तर रंगायन, आविष्कार, छविलदास असतं का ? – तू अथकपणे आमच्यामागे उभा राहिलास म्हणून हे घडलं. " आणि पुढे ते लिहितात – जी कामं केल्याशिवाय संस्था उभी राहात नाही, नाटक उभं राहात नाही, कलाकार उभा राहात नाही, चळवळ उभी राहात नाही – ती सर्व कामे करण्यात ह्यात गेली. काका स्वतः एक उत्तम नट असूनही नाट्यक्षेत्रात त्यांनी प्रामुख्याने एका निरलस संयोजकाची भूमिकाच बजावली. या संस्थांच्या २०० हून अधिक नाट्यकृती, त्यांचे ५००० हून जास्त प्रयोग आणि छविलदास चळवळीतले २००० हून अधिक इतर संस्थांचे प्रयोग – असा हा प्रचंड नाट्यसंसार काकांनी केलेला आहे ! नाटक्यकर्मींच्या चरित्रांत आपण विजया मेहता आणि श्रीराम लागू यांच्या आत्मचरित्रांकडे खूप अपेक्षेने जातो. अमुक नाटके का निवडली, आशयदृष्ट्या तुम्हाला कसे नाटक महत्त्वाचे वाटते, एखादी भूमिका का आव्हानात्मक वाटली, त्या बाबतीत काही प्रश्न पडले का, समस्या आल्या का, त्यांना कसे तोंड दिले, अमुक प्रकारची काही कमतरता राहूनच गेली, असे कधी वाटले का, नाटकाचा आणि जगण्याचा संबंध कसा वाटतो, नाटकाचे सांस्कृतिक काम कोणते – अशा प्रश्नांबद्दल त्यांत काही असेल म्हणून आपण ती पुस्तके वाचतो. पण, निराशा पदरी पडते. पुढच्या पिढ्यांना नाटक आतून समजायला मदत व्हावी असा मजकूर फारसा सापडतच नाही. त्या फक्त त्यांच्या यशोगाथा असल्याचे दिसते ! काकडे काकांनी मुख्यतः संयोजक-सूत्रधार या रूपात काम केले. नाटकाच्या बाह्य अंगांशी, व्यवहारांशी, नियोजनाशी त्यांचा संबंध आला. त्या बाबतीतले अनुभव समजावेत याच प्रमुख उद्देशाने आपण हे ' अमका ' वाचतो, आणि आपल्या त्या अपेक्षा इथे नक्कीच पूर्ण होतात. या पुस्तकातल्या २६८ पैकी पहिली सुमारे १०० पाने काकांच्या व्यक्तिगत घडणीची आहेत. पुढे अनेक प्रमुख नाट्यकृतींच्या घडत जाण्याच्या ' बाह्य ' प्रक्रियांबद्दल काका बोलतात. त्यांतही ' तुघलक ', ' एक शून्य बाजीराव ', आणि ' शांतता कोर्ट चालु आहे ' यांबद्दल काका विशेष आत्मीयतेने बोलतात. या एकूण प्रकारात काकांच्या स्मरणशक्तीला दादच द्यायला हवी !

त्यांच्याकडे काही नोंदी ठेवलेल्याही असतील, पण, इतके तपशील, इतक्या घटना अशा आठवणे हे काकांच्या एकनिष्ठ नाट्यप्रेमाचे निदर्शक आहे ! मराठी रंगभूमीच्या एकूण इतिहासातला हा एक मोठा आणि अति-महत्त्वाचा भाग काकांच्या परिश्रमांमुळेच घडत गेलेला आहे. अशा प्रकारच्या या कामाला कुठे कुणी प्रसिद्धी वा ग्लॅमर देत नसते ! तरीही काका ते निष्ठेने करत राहिले ! तसे ते अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित तर झालेले आहेतच, शिवाय ते नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्षपद भूषवणारेही ठरले आहेत !

‘ आपल्या अपेक्षा पूर्ण करणारे नाट्यकर्मींचे आत्मचरित्र ’ हा निकष लावला तर काकांचे हे पुस्तक मला नंबर वन वाटते. आणखी बऱ्याच नाट्यनिर्मितींच्या कथा यायच्या राहिलेल्या आहेत, त्या पुढल्या भागात येतील, अर्थातच. काकांनी हे एक मोठे काम करून ठेवल्याबद्दल त्यांना, तसेच, हे एक महत्त्वाचे पुस्तक प्रकाशित केल्याबद्दल ‘ आविष्कार ’ आणि ‘ मौज प्रकाशन ’ यांना धन्यवाद !

--- ००० ---

परेश एजन्सीज

पुण्यातल्या अप्पा बळवंत चौकातले हे पुस्तकांचे दुकान. नाटके आणि एकांकिका सापडण्याचे आणि मिळण्याचे तर नंबर वन दुकान ! शिवाय ते एकांकिका आणि नाटके प्रकाशितही करतात. माझ्या सगळ्या एकांकिका सुट्या -- एकेक स्वरूपात, त्यांनी प्रकाशित केलेल्या आहेत. आमचे जुने संबंध आहेत. अनेकदा, त्या भागात गेलो की त्यांच्याकडे थोडा वेळ गप्पा मारून येणे, हा एक माझा कार्यक्रम असे. तर, त्या दुकानाला २५ वर्षे पूर्ण झाली म्हणून अनिरुद्धने मला बोलावले होते. (आधी त्याचे वडील दुकानाचा पूर्ण कारभार पाहात असत.) त्याला म्हटले की तेवढ्या एकाच कारणासाठी येण्यापेक्षा समोरच असलेल्या किबे थियेटरमधून माझे ' नटसम्राट ' चे एक तिकीट काढून ठेव. त्याने तसे केले, म्हणून जाऊन आलो. दुकान मस्त, आत फिरून पुस्तके पाहता येतील, असे छान आहे ! शुभेच्छा दिल्या, त्याने मला एक स्मृतिचिन्ह दिले, आमचे एकत्र फोटो काढले. थोडा वेळ होतो तिथे. तेवढ्यात तिथे एक ग्राहक आला. " प्रेमाची काही कादंबरी असली तर हवीय " म्हणाला ! अनिरुद्धला असे काही लगेच सांगता येई ना -- त्याच्या सहायकाला त्याने दुकानातला अमुक भाग यांना दाखव, असे सांगितले. नंतर, त्यावर आम्ही बोललो. खरेच, च्यायला, नुसतीच प्रेमाची अशी कुठाय रोमॅंटिक कादंबरी ? अरेरे ! एवढे रुक्ष झालोय आपण ? फडके होते तेव्हा हे दालन नीट असायचे -- आता कोण आहेत ?

--- ००० ---

पळवाटा वाटा पाताळाच्या

(रसातळाला ख प च – या, सतीश तांबे यांच्या कथासंग्रहातली एक कथा. अक्षर प्रकाशन.)

माझे शिस्तबद्ध आणि अद्ययावत असे वाचन नाहीय. काही लेखक मित्र भेटतात तेव्हा मनातून मी खजिल झालेला असतो कारण त्यांचे मी फारसे वाचलेले नसते. कधी कधी हे कळते की तेही तसेच आहेत ! मग मला बरे वाटते ! हे सांगायचे कारण म्हणजे मित्रवर्य सतीश तांबे यांचा वर उल्लेखलेला कथासंग्रह मी नुकताच वाचला ! (त्याची आता दुसरी आवृत्ती निघायची वेळ आलीय, असे कळते !) सगळ्याच कथा उत्तमच आहेत, तरीही, ' पळवाटा वाटा पाताळाच्या ' ही कथा मला मराठीतली एक अत्यंत महत्त्वाची कथा वाटली. तांबे यांची प्रत्येक कथा रूटीन सवयींचे अंगण ओलांडतेच ओलांडते आणि आपल्याला चकित करत मानवी प्रश्नांची एक आगळीवेगळी समावेशक समज देते. हे जाणवते कारण कोणत्याही बौद्धिक अन्वयाला ओलांडून ती कथा दशांगुळे उरते. तांब्यांचे विस्तृत अनुभवक्षेत्र, कल्पनाशक्ती आणि पूर्ण आशयाला मोकळी जागा करून देण्याची, कोणत्याही चांगल्या कलावंताकडे असावीच लागते अशी सहज नम्रता, यांमुळे हे घडते. जगणे समजून घेताना एखादे विधान वा भूमिका वा विचारसरणी हे सर्व कुचकामी असते याचे भान या कथा देतात. कथेचा फॉर्म नाकारणाऱ्यांना हे कादंबऱ्यांतूनही जमलेले नाही, असे मला दिसते. विद्वत्ता आणि पानांची संख्या या गोष्टी अशा अथांगतेपुढे नगण्य ठरतात. याबाबत खुला, पूर्वग्रहविरहित पद्धतीने साहित्यकृतीच्या आशयाला सामोरा जाणारा कुणी समीक्षक मराठीत आहे की नाही, कोण जाणे. सतीश तांबे आणि राजन खान यांचे लेखन हे मराठीतले अपवादात्मक दर्जेदार लेखन आहे, हे मराठीने स्वीकारलेले दिसत नाही. हे नुसतेच टोळी-संस्कृतीचे लक्षण आहे की समजच कमी आहे, असा प्रश्न पडतो.

या संग्रहातली ' पळवाटा वाटा पाताळाच्या ' ही एक जबरदस्त कथा आहे. इतिहासाचे छातिटोक विश्लेषण करून माणसाच्या भविष्यातील वाटचालीचे भाकित करणाऱ्यांनी तर ही कथा जरूर वाचावी. सार्त्रसारखे लेखक जाणीवपूर्वक जी कलात्मक उंची गाठतात तीच उंची सतीश तांबे, राजन खान आणि खानोलकर हे लेखक उत्स्फूर्तपणे गाठतात, असे लक्षात येते. माणसाच्या कृतीचे अर्थ लावणे हे कसे अवघड काम असते हे दाखवणारे सार्त्रचे ' क्राईम पॅशनेल ' हे नाटक मला ही कथा वाचताना आठवले. अशी कथा दिसणे-सुचणे हेच मुळात सखोल मर्मदृष्टीचे लक्षण आहे. या कथेतला विस्तृत अनुभव पट आणि कुठल्या कड्या कुठे जोडल्या गेल्या आहेत हे एकत्रितपणे दाखवण्याचे कसब, सलाम ठोकावा, असे आहे ! असे लेखन आपोआप तत्त्वज्ञानाची उंची गाठते आणि वाचकाची चिंतनशीलता जागृत करते. माझ्या मते लेखनाचा अत्युच्च सांस्कृतिक अर्थ हाच असू शकतो.

सदर कथेचे सविस्तर समीक्षण करणे हा हेतू नाही. परंतु, अशा महत्त्वाच्या सर्जक साहित्यकृतींची मराठीतल्या समीक्षेच्या क्षेत्रात नीट दखल घेतली न जाणे, ही एक फार मोठी पोकळी आहे, असे म्हणावेसे वाटते.

--- ००० ---

(मी कोल्हापूरला गेलो होतो तेव्हा मानसी देशमुख यांनी मला त्यांची दोन पुस्तके अभिप्रायार्थ दिली होती. ती वाचून झाल्यावर त्यांचा संपर्क होई ना. त्यामुळे, वाट पाहून, अभिप्राय इथेच देण्याचे ठरवले. त्यांना हे पोचले तर ठीकच आहे.)

मानसी देशमुख यांचा कथासंग्रह – ‘ झेरॉक्स ’.

या सगळ्या कथा आजच्या स्त्रियांच्या जगण्याचे विषय हाताळणाऱ्या आहेत. लेखिका बहुश्रुत आणि आजच्या स्त्रियांचे जगणे जवळून पाहिलेल्या आहेत. त्यामुळे, या कथांमधल्या अनुभवविश्राला एक सच्चैपणा आहे. होणारे मूल कुणापासून, हा संशय असणे (झेरॉक्स), स्त्री-पुरुष संबंधांबाबतचे ‘ ज्ञान ’ मिळत स्त्रीने फुलत जाणे (ब्लॉसमिंग), एकल पालकत्व – इथे मातृत्व (सिंगल), लेडीज हॉस्टेलमधले रॅगिंग (एल्गार), ठराविक वयानंतर होणारे शारीरिक बदल आणि त्यांची माहिती नसल्यामुळे होणारे घोटाळे (मेल पॉज), स्वतःच्या महत्त्वाकांक्षा मुलावर लादल्याचे दुष्परिणाम (क्रूस), मुलाच्या घरच्यांच्या भरवशावर, स्वतःची आर्थिक कुवत नसताना लग्न करणे (पहिला डाव), एका ज्येष्ठ स्त्रीने स्वेच्छानिवृत्ती घेण्याचा व्यवहारात होणारा अर्थ (व्ही आर एस), काबाडकष्ट करून मुलाला शिकवणे झाल्यावर, सधन मुलीशी लग्न केलेल्या मुलाचे वागणे (सुंभ) – असे या कथांचे विषय आहेत. लेखन ओघवते, निर्भीड आणि खुले आहे. इंटररेस्ट टिकवणारे आहे.

या साध्या वास्तववादी पद्धतीने लिहिलेल्या कथा आहेत. असे असताना प्रथम पुरुषी निवेदनवाल्या कथेत निवेदक व्यक्तीचा मृत्यू असणे, ही तांत्रिक चूक ठरते. असे दोन-तीन कथांत झालेले आहे. दुसरे म्हणजे, तशा या नुसत्या घटनाप्रधान किंवा ‘ बघा, कसे झाले ते ’ या टाईपच्या कथा आहेत. सर्जकतेतून येणारी चिंतनशीलता, घडणाऱ्या गोष्टींचे सखोल भान, असे काही या कथांत जाणवत नाही. त्यामुळे एका पृष्ठस्तरावर येणारी बोधप्रदता फक्त जाणवू शकते.

हे सर्व पाहूनही, एकूणात वाचनीय कथासंग्रह.

--- ००० ---

मानसी देशमुख यांचा ललितलेख संग्रह – ‘ सृजन संवाद ’.

दैनिक ‘ नवशक्ती ’ च्या रविवार पुरवणीत मानसी देशमुख यांनी चालवलेल्या सदरातले हे लेख आहेत. ‘ आजच्या ’ स्त्रीच्या जगण्यातल्या अनेक प्रश्नांचे स्त्रियांचे ज्ञान आणि भान वाढावे, या हेतूने लिहिलेले हे लेख आहेत. लेखिकेचे मन बहुश्रुत आणि आधुनिक जगण्यातले अनेक तपशील शिताफीने टिपणारे आणि ते सफाईदारपणे लेखनात आणू शकणारे आहे. या दृष्टीने हे पुस्तक नक्कीच सर्वानाच काही ना काही देऊ शकेल असे झालेले आहे. लिव्ह इन पासून घरातल्या प्रत्येक कामाचे मुलाला बक्षीस देण्यापर्यंतचे अनेक महत्त्वाचे विषय यात हाताळलेले आहेत. निवेदिका ही सर्व प्रश्नांच्या निराकरणांची मास्टर असल्याप्रमाणे सगळीकडे वावरताना दिसते. वर्तमानपत्री लेखनात, इंटररेस्टिंग पद्धतीने थोडी माहिती आणि काही ‘

तयार सल्ले ' मिळणे काहींना हवेच असते. ती अपेक्षा पूर्ण करणारे हे लेख आहेत. प्रत्येक लेख म्हणजे जणू एक सुभाषित बनूनच अवतरत गेलेला आहे. परंतु, प्रत्यक्ष जगण्यात अशी सुभाषिते वा सल्ले कितपत उपयोगी पडू शकतात, हा प्रश्नच असतो. त्या त्या व्यक्तीचे जगणे-वागणे असंख्य प्रभावांनी बद्ध वा ग्रस्त असते. असे बाहेरून स्वीकारलेले सल्ले धोक्याचेही ठरू शकतात. काही सल्ले तर पूर्ण निरुपयोगीच ठरू शकतात. उदाहरणार्थ, शेवटच्या लेखात असलेला मन पवित्र ठेवण्याचा साधा, सोपा सल्ला ! म्हणजे काय करायचे ?

अर्थात, अशा सदर-लेखनातून खूप सखोल लेखनाची अपेक्षा नसते. तरीही, लेखिकेच्या चौकस आणि तपशीलवार भान वाळगणाऱ्या मनामुळे हे पुस्तक नक्कीच वाचनीय झालेले आहे.

--- ००० ---

अत्युत्तम कथा

दोन आघाडीचे आणि अत्युत्तम कथाकार / कादंबरीकार इथे आपल्या मित्रयादीत आहेत. सतीश तांबे यांच्या ' ना मा निराळे ' आणि ' संशयकल्लोळात राशोमान ' या कथांबाबत मी इथे लिहिले होते. अलिकडेच मी राजन खान यांचे

' फैल / रात्र '

हे दोन दीर्घकथांचे पुस्तक वाचले. त्याही दीर्घकथा मराठीतल्या श्रेष्ठ साहित्यकृती आहेत. साहित्याच्या मूल्यात्मकतेबाबत मी जे लिहित आलो त्या संदर्भात, या कलाकृतींची नक्कीच मौल्यवान म्हणून उदाहरणे देता येतील. या कलाकृती ' प्रदेश साकल्याचा ' आवाक्यात घेणाऱ्या म्हणजेच ' समग्रावधानी ' आहेत

राजन खान यांच्या ' फैल ' आणि ' रात्र ' या दोन्ही दीर्घकथा, चोरटे आणि सामाजिक दृष्ट्या अनैतिक म्हटले जातील अशा स्त्री-पुरुष संबंधांबद्दल आहेत. फैल म्हणजे वागणूक, कृती, बर्ताव. आपण बदफैली म्हणतो त्यातला हा फैल. माणसाच्या मनाच्या सूक्ष्मतम हालचाली, तिच्यातले आंतरविरोध, फिकीर-बेफिकीर, इलाज-नाइलाज, कोंडी-प्रतिकार – अशा सगळ्या गोष्टींचा अचूक वेध घेण्याची एक अजब सिद्धी राजन खान यांच्याकडे आहे. एकही वाक्य अनावश्यक वा भरताड नसते. यातला प्रत्येक शब्द त्या अभिव्यक्तिप्रक्रियेला पुढे नेत असतो. त्यामुळे, काय होणार याच्या उत्सुकतेपेक्षा त्या कथेतला प्रत्येक चालू क्षण महत्त्वाचा असतो. हे घाईने वाचून संपवायचे लेखन नसते. या कथा जगण्यातले, टोकाचे म्हणता येतील असे प्रश्न हाताळतात. त्या त्या टोकापर्यंत पोचण्याची प्रक्रिया ही अचंबित व्हावे अशा सूक्ष्मपणे, पटणाऱ्या अशा व्यापक, समावेशक पद्धतीने घडत जाते. इथे एखादे तत्त्व सांगायचे नसते वा बोध द्यायचा नसतो. भूमिका वगैरे गोष्टी इथे फिजूल

असतात. हा मानवी जगण्याचा एक अमर्याद आवाका असतो – भान घेणे असते. हे भान म्हणजेच परिपक्वता. अशा परिपक्वतेचा स्पर्श होणे म्हणजेच संस्कृती. हे लक्षात घेता, अशा साहित्यकृती या महत्त्वाच्या सांस्कृतिक घटना ठरतात.

या दोन्ही लेखकांकडून अशीच सांस्कृतिक समृद्धी घडत राहो, हीच सदिच्छा !

--- ००० ---

गालिब १८६९ ला वारला आणि टागोर १८६१ ला जन्माला आले. म्हणजे सलग जोडूनच या दोन लेखन-कारकीर्दी झाल्या. यांच्या कविता म्हणजे भक्तीचे नुसते उत्तुंग आविष्कार, एवढेच नसून मानवी जगण्याच्या आकलनाचे हे विशाल पटच आहेत ! या दोघांनीही अत्युच्च दर्जाच्या कविता लिहिल्या आहेत आणि, तुलना म्हणून नव्हे, पण, महानतेचा स्पर्श म्हणून, एक वाचताना दुसराही आठवावा, याचा एक वेगळाच अपवादात्मक आनंद यांनी निर्माण करून ठेवलेला आहे !

हे आठवायचे कारण म्हणजे ‘ आशय परिवार ’ हा २३ एप्रिल २०१७ चा अंक. दर वर्षी नीतीन वैद्य, पुरुषोत्तम नगरकर आणि जयंत राळेरासकर मिळून हा अंक घडवतात आणि संदर्भमूल्य असलेला मौल्यवान मजकूर आपल्या हातात ठेवतात. या वर्षीचा अंक ‘ गीतांजली ’ ला वाहिलेला आहे. मराठीतला ‘ गीतांजली ’ चा पहिला अनुवाद ह. ना. आपटे यांनी केलेला आहे, हे मला माहीत नव्हते. (त्यात काही विशेष नाही – मी काही मराठीचा खास अभ्यासक नाहीय). तो पूर्ण अनुवाद मिळवून या अंकात देण्यात आलेला आहे ! हे अर्थातच जबाबदारीचे काम होते. त्या काळात होते त्या प्रकारच्या शुद्धलेखनाने हे सर्व काळजीपूर्वक छापलेले आहे. येटसची प्रस्तावना, आपट्यांची प्रस्तावना, टागोरांचा लेख यांबरोबरच ‘ गीतांजली ’ ची मराठी भाषांतरे – याबाबतची पूर्ण माहितीही इथे देण्यात आलेली आहे. अनुवाद, या कवितांची प्रगाढता आणि प्रगूढता व्यक्त करणारा – चांगला आहे !

असा अमूल्य अंक निर्माण केल्याबद्दल सर्व संबंधितांचे मनःपूर्वक अभिनंदन !

--- ००० ---

मित्रवर्य सतीश तांबे यांची, ‘ प्रपंच ’ दिवाळी अंकात आलेली, ‘ संशयकल्लोळात राशोमान ’ ही कथा वाचली.

ही एक अत्युत्तम कथा आहे !

मानवी संबंधांकडे एका वेगळ्याच उंचीवरून पाहणारी ही कथा जरूर वाचा --

--- ००० ---

लोकगीते – आकलन आणि आस्वाद

लेखकद्वय – डॉ. नेताजी पाटील आणि सौ. भावना पाटील.

(अनघा प्रकाशन, ठाणे, पूर्व.)

कोणत्याही संवेदनशील माणसाला कधी ना कधी हा प्रश्न पडत असावा असे वाटते की आपण एखादी व्यक्ती काम काय करते यावरून त्या व्यक्तीचे मूल्य ठरवतो, ते बरोबर आहे का ? आर्थिक, राजकीय ताकद, याही तशाच बाह्य गोष्टी. एखादा माणूस महापौर आहे म्हणून किंवा कलेक्टर आहे म्हणून त्याचे मूल्य एखाद्या आदिवासीपेक्षा जास्त का असावे ? व्यवहारात आपण निरनिराळ्या व्यक्तींना आपापल्या मूल्यमापनाप्रमाणे कमी-अधिक प्रमाणात मान देत-घेत असतो, हे मात्र खरे. हा विचार मनात यायचे कारण, हे पुस्तक. अनेक वस्त्या-वाड्यांवरून संकलित केलेली ही लोकगीते. लेखकांनी, ती कोणत्या प्रसंगी म्हटली जातात, त्यांचे अर्थ काय, हे सगळे समजावून सांगितलेले आहे. हे सर्व वाचल्यावर एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवली की मूलभूत, सार्वकालिक भावभावना आपल्या सगळ्यांच्या सारख्याच आहेत. सर्व माणसांतला माणूस एकच आहे.

ही लोकगीते इथे तीन भागांत देण्यात आलेली आहेत. विभाग एक – लग्नगीते, विभाग दोन – सणासुदीची गीते आणि विभाग तीन – आदिवासी गीते. ही सर्व गीते जमवणे सोपे काम नव्हते. आणि या सर्व गीतांवरचे भाष्य म्हणाल तर ते पाटील पतिपत्नीच लिहू जाणे ! त्या भागांचा आणि तिथल्या जीवनसरणींचा सखोल, मुरलेला अनुभव, या विषयाचा गाढा अभ्यास आणि वाचकांना त्या गीतांची खुमारी समजावून देण्याची हातोटी – निव्वळ अप्रतिम आहे ! इथे सविस्तर परीक्षण लिहिण्याचा हेतू नाही, पण, माहितीसाठी आणि एक नमूना म्हणून मला आवडलेले एक गीत देतोय –

दारीचा चाफिया

दारीचा चाफिया हिसाल्या देतो

नवरीचा बापिया उसासे देतो ॥ ध्रु ॥

नको रे चाफिया देऊ हिसाली

अंगनी लावीन तुझी डहाली ॥

नको रे बापिया मनी गहिवरू

मायेनें बांधीन सासर-माहेरू ।।

चाफियाच्या डहालु फुलांचं घोसू

बापियाच्या डोलां खलखलती आसू ।।

(हिसाल्या म्हणजे हेलकावे आणि घोसू म्हणजे घोस)

सासरी जाणारी मुलगी त्या चाफ्याला म्हणतेय की मी तुझी एक डहाळी बरोबर नेईन आणि ती सासरी लावेन ! तिचे बोलणे ऐकून चाफ्याच्या डहाळीवर फुलांचे घोस येतात आणि बापाच्या डोळ्यांत अश्रूधारा !

काहीना इथे शाकुंतल आठवेल तर काहीना स्वतःच्या मुलीचे सासरी जाणे !

अत्यंत परिश्रमपूर्वक आणि प्रेमाने लिहिलेले एक उत्तम पुस्तक !

--- 000 ---.

दुनिया दामू देवबाग्याची

कहाणी एका शूद्राची

-- लेखक – डॉ. यशवंत रायकर.

भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याच्या आगेमागेचा काळ. कोकणातले देवबाग नावाचे एक छोटे काल्पनिक गाव. त्या गावातली ब्राम्हण आळी. तिथे राहणारे एक एकत्र कुटुंब. आणि त्यात आश्रिताचे जिणे जगणारा दामू. तर ही त्या दामूची आणि त्या निमित्ताने त्याच्या आजूबाजूच्या सर्वच व्यक्तींची कहाणी. ही कहाणी दामू स्वतःच कधी प्रथम पुरुषात तर कधी तृतीय पुरुषात निवेदन करतो. त्या काळातल्या ब्राम्हणी जगण्याचा एवढा तपशीलवार ऐवज इतरत्र कुठे सापडणे अवघड आहे. वापरात असलेल्या वस्तू, सामान, रूढी आणि परंपरा, तसेच मानवी नातेसंबंधांतले असंख्य तपशील आणि बारकावे यांनी ही कहाणी अक्षरशः समृद्ध आहे – संपन्न आहे. एकेका व्यक्तीचे एकेक प्रकरण करून सांगत जाण्याचा असा हा घाट असला तरी ही कादंबरीच आहे. एका काळातल्या एका समूह जीवनाचा पट इथे उलगडला जातो आहे. कादंबरीला कथानक असायला हवे, असे काही नाही. गाओ झिंगझिआन या लेखकाचे ' सोल माउंटन ' हे पुस्तक आपण कादंबरी म्हणूनच वाचतो.

ही कादंबरी कोकणातल्या ब्राम्हणी स्वयंपाकासारखी सौम्य आहे. सुखदुःखे आणि घटना यांचे असंख्य प्रकार हीत असले तरी ते खूप भडक वा सनसनाटी पद्धतीने येत नाहीत. म्हटले तर, दामूच्या जगण्यातल्या नाट्यहीनतेचा स्पर्श या निवेदनालाही झालेला आहे. तरीही, त्या जगण्याचा असा सर्वांगीण आवाका घेणारी ही कादंबरी अद्वितीय आणि विशेष ठरावी, अशी आहे. अनेक ठिकाणी विनोदाचा शिडकावा तर आहेच, शिवाय अनेकदा तपशीलांचे बारकावेही मजा आणणारे आहेत. ' दामूचा परलोक ' सारखे प्रकरण तर त्या विशिष्ट मानसिकतेतल्या कल्पनांची उत्तम खिल्ली उडवणारे आहे.

तसे तर कोणतीही कादंबरी तिच्या वाचकाला परकीच असते, म्हटले तर त्याच्या जगण्यात अप्रस्तुतही असते. कारण, त्या कादंबरीतले अनुभव विश्व हे त्याचे स्वतःचे नसते. परदेशातल्या कादंबऱ्या आपण का वाचतो ? याचे उत्तर एकच असते की कोणत्याही मानवी जगण्याच्या प्रभागांच्या निमित्ताने त्या कादंबऱ्या आपले एकूण जगण्याचेच भान वाढवतात. याच कारणामुळे कोणतीही कलाकृती इतर कुणाच्याही आयुष्यात प्रस्तुत आणि सांस्कृतिक उन्नयन करणारी ठरू शकते. ते श्रेय या कादंबरीला दिले जायलाच हवे.

या कादंबरीची एक आवृत्ती संपलेली असून , अनोखी पब्लिकेशन्स ने हिची दुसरी आवृत्ती २०१६ ला प्रकाशित केलेली आहे. मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रात या कादंबरीला योग्य ते स्थान दिले जायला हवे.

--- ००० ---

लज्जा

पुस्तके आली की त्या त्या वेळी माझी कधीच वाचून होत नाहीत. काय वाचायचेय ते मनात असते. ते जेव्हा जमते तेव्हा मात्र वाचतो. मुळात वाचन फार नाहीय, हा भाग वेगळा !

तर, नुकतीच तस्लिमा नासरीन यांची ' लज्जा ' ही कादंबरी वाचली. इकडे बाबरी मशीद पाडल्यावर तिकडे बांगला देशात काय झाले, हे वाचून अंगावर काटा आला. तिथले सगळे हिंदू जणू ती बाबरी पाडणारेच वा त्या मताचेच होते, असे गृहीत धरून अनेक दंगली झाल्या. एखाद्या घरातली तरुण मुलगी तिच्या आईवडिलांदेखत, त्यांचा विरोध तुडवून, पळवून नेली जाणे, ही किती भयानक गोष्ट असते, ते पूर्ण जाणवले ! इथे काही धर्मांधांनी केलेल्या कृतीचा तिथल्या साध्या, सरळ हिंदूंना, ते हिंदू आहेत याच एका कारणास्तव त्रास व्हावा, इतकी दुःखे, संकटे त्यांच्या वाट्याला यावीत, यातला मानवी गधडेपणा पाहून दिडमूढ व्हायला झाले !

या संदर्भात, अलिकडेच, अमरनाथ यात्रेकरूवर झालेला हल्ला पाहिला पाहिजे, असे वाटले. त्या वेळ्या अतिरेक्यांनी केलेल्या कृतीचा परिणाम आपल्या इथल्या हिंदू-मुस्लिम सौहार्दावर होता कामा नये. हा देश सर्व धर्मीयांचा आहे, हे कदापि विसरता कामा नये. आपले एक अतिशहाणे पत्रकार म्हणाले की भारतातून कुणालाही हज यात्रेला जाऊ देणार नाही – सगळी विमाने रद्द करायला लावू! हे म्हणजे, त्या नीच, वेळ्या अतिरेक्यांच्या कृतीची शिक्षा भलत्याच, सज्जन लोकांना देणे होईल! असे होऊ नये. इथल्या सर्व नागरिकांतले सौहार्द आणि प्रेम लक्षात घेऊनच आपले वागणे व्हायला हवे. त्या गधड्या अतिरेक्यांमुळे आपण आपल्या संबंधांचे नुकसान करून घेऊ नये.

--- ००० ---

सआदत हसन मंटो

“ फाळणीनंतर दोन-तीन वर्षांनी पाकिस्तान आणि हिंदुस्तान सरकारच्या लक्षात आलं की साधारण कैद्यांप्रमाणे वेळ्यांचीसुद्धा अदलाबदल व्हायला हवी. म्हणजे जे मुसलमान वेडे हिंदुस्तानच्या वेळ्यांच्या हॉस्पिटलमध्ये आहेत त्यांना पाकिस्तानला पोहोचवायचं आणि जे हिंदू आणि शीख पाकिस्तानच्या वेळ्यांच्या हॉस्पिटलमध्ये आहेत त्यांना हिंदुस्तानच्या ताब्यात घायचं. “ -- ही आहे मंटोच्या ‘ टोबा टेकसिंह ‘ या कथेची सुरुवात. (अनुवाद – डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे – ‘ अक्षर वाङ्मय ‘ – एप्रिल ते जून २०१५.) मानवी मनाचा ‘ उचुंग ‘ गधडेपणा फक्त ७-८ पानांत इतका उघडा पाडणारी दुसरी कथा सापडणे अवघड आहे. मंटो म्हणतोच असे की तो सत्य वेधण्यासाठीच लिहितो.

मंटोच्या अनुवादित कथांचा एक संग्रहही मी नुकताच वाचला – ‘ एक होती राधा ‘ -- अनुवाद – चंद्रकांत भोंजाळ – अक्षर प्रकाशन. त्यातल्याही कथा अशाच मानवी जगण्यातल्या अनेक गुंतागुंतीच्या रचना उघड्या पाडणाऱ्या आहेत. माणसाच्या मनाच्या सूक्ष्म प्रक्रियांचे आणि त्यातून घडणाऱ्या संबंद्धरचनांचे पूर्ण भान व्यक्त करणाऱ्या या कथा आहेत. या कथांतली पात्रे मुख्यतः वेश्या, त्यांचे दलाल, गिऱ्हाइके अशी असली तरी त्या कथा तेवढ्या समूहांचेच जगणे, अशा मर्यादित राहात नाहीत. त्यांतली सुखदुःखे, मानापमान, नाइलाज हे सर्व आपलेही असल्याचे जाणवते. मंटो हा एखादी वैचारिक भूमिका घेणारा वा विद्रोही टाईप लेखक नाही. तो त्याच्या कोणत्याही पात्राला कंडेम करत नाही वा कुणाचेही उदात्तीकरण करत नाही. किंवा, “ मी तळपती तलवार आहे – उद्याचा सूर्य तुम्हाला खतम करेल “ असला उद्रेकी आवाजही त्याच्या कथा करत नाहीत. वेश्यांचे वा इतर उपेक्षितांचे जगणे हे या कथांचे अनुभवद्रव्य आहे कारण मंटोला ते जग अंतर्बाह्य माहीत आहे. एखाद्या वेश्येला काय वाटते ते तो किती सखोलपणे दाखवतो, ते पाहा – “ सुगंधी आपल्या तोऱ्यातच असे. पण जर कुणी आपलेपणानं बोलला तर लगेच विरघळत असे. तसं स्त्री-पुरुषांचं शारीरिक मीलन तिच्या दृष्टीने अगदीच निरर्थक होतं. त्यात तिला अजिबात गंमत वाटायची नाही. पण शरीराचे इतर अवयव खूप कुस्करले जावेत, पुरुषाने आपल्या शरीराशी केलेल्या झोंबाझोंबीत आपण थकून जावं असं तिला वाटे. अशा थकव्यानंतर येणारी झोप तिला खूप प्रिय होती. अशा

झोपेमध्ये कधी तुम्ही आहात तर कधी नाही आहात असं वाटतं. असण्यानसण्याच्या या जाणिवेमध्ये कधीतरी तुम्ही हवेत उंच जागी लटकत आहात असाही भास होतो. वर-खाली, आजूबाजूला फक्त हवेचं अस्तित्व जाणवत राहतं. ह्या हवेतही श्वास अडकायला लागतो. पण ती अवस्थाच मोठी छान असते. “

त्याच्या व्यक्तिगत जीवनात मंटो डाय्या विचारसरणीचा होता अशी माहिती दिसते पण तो कोणत्या एखाद्या चळवळीचा भाग होता का, ते काही समजले नाही. अनुभवद्रव्य उपेक्षितांचे असले की त्या लेखकाला बांधिलकीवाला म्हणायचे, इतरांना कलावादी म्हणायचे – हे फारच ढोबळ विचार कधी कधी दिसतात. अनुभवद्रव्य कुठलेही असले तरी मानवी जगण्याचा सखोल वेध घेणे हीच ज्यांची सर्जकता असते असे मंटोसारखे लेखक ते भेद ओलांडून वाचकांना जगण्याच्या प्रक्रियांबाबत सर्वांगीण सजग करतात. यामुळेच मंटोच्या कथा सर्वच माणसांना प्रस्तुत ठरतात. यासाठीच तो एक महत्त्वाचा, मौल्यवान लेखक ठरतो.

--- ००० ---

दोन गझल संग्रह

गझलेची थोडक्यात वैशिष्ट्ये म्हणजे -- ती द्विपदीची काव्यरचना असते आणि तीत सामान्यतः पाच ते सतरा द्विपदी असतात. एका द्विपदीचा दुसरीशी वा एकूणात सर्वच द्विपदी एकमेकींशी संबंधित असल्या पाहिजेत, असे बंधन नसते. हा काव्यप्रकार प्रामुख्याने शृंगाराच्या अभिव्यक्तीसाठी – विप्रलंब शृंगारासह – वापरला जातो. यात मधुरा भक्तीचीही विपुल काव्यरचना झालेली आहे. चमत्कृती आणि अर्थाचे अनपेक्षित धक्के यांनी या कविता खूपच आस्वाद्य होतात.

कोणतेही मौल्यवान साहित्य हे स्वतंत्रपणे आणि निर्भयपणे लिहिलेले असावे लागते कारण त्याशिवाय मानवी मनाचा चौफेर आवाका घेणे शक्य होत नाही. या दृष्टीने पाहता साहित्यात स्त्रियांचे योगदान हे, समाज-परिस्थितीच्या बंधनांमुळे कमीच दिसते. त्यातही गझल हा कविता प्रकार प्रामुख्याने शृंगार-प्रधान ! त्यामुळे, गझल लिहिणाऱ्या स्त्रिया तर फारच कमी ! हे लक्षात घेता राधा भावे यांचा

तुला भेटून येताना

हा कवितासंग्रह महत्त्वाचा ठरतो. राधा भावे या उच्च विद्याविभूषित असून मोठ्या जबाबदारीच्या सरकारी पदावर कार्यरत आहेत. त्यांचा हा कवितासंग्रह, बुद्धिमानता आणि सूक्ष्म संवेदनशीलता या गुणांनी युक्त आहे. यातल्या -- तुला भेटून येताना, प्रेम केले, छान केले, काळजाचे गुप्त रस्ते, मनात ठेवले तुला, कवडसा, नकराचे बळ, दिवेलगणीच्या वेळी आणि नजराणे – या कविता विशेष लक्षणीय आहेत. या संग्रहातल्या काही खास ओळी अशा आहेत –

तोल जराही ढळू न द्यावा अंधाराचा
खुल्या मनाने उन्हात मग वावरता येते (पान ७)

थांबतील श्वास अन मी निघेन जायला
जाहली मुकी म्हणा आज एक बासरी (८)

मी डावलु कशाला निष्पर्ण वृक्ष सारे
आहे मनात आशा संभाव्य पालवीची (९)

एकच दुखरी हाक उराशी चिघळत आहे
त्यात खोलवर हळद स्मृतींची भरत राहते (१०)

तसा असतोस वस्तीला जरी तू काळजाकाठी
सुनेपण नेहमी डसते तुला भेटून येताना (११)

भरोसा रेखिशी भाळी नव्या ओढाळ स्वप्नांचा
म्हणे मी वेगळी दिसते तुला भेटून येताना (११)

धुमसतो अंधार आहे उग्र त्यातच रात्रही
आज माझ्या सोबतीला थांब ना रे पावसा (१३)

पाहण्या माझे बहरणे
तू जिवाचे रान केले (१५)

आसवे पुसायला दिला रुमाल तू
ठेवले घडीत मी जपून चांदणे (१७)

दिलेली लाट स्पर्शाची कुणा बेभान दर्याने
खुबीने टाळता येते, हवी तर माळता येते (१८)

असे सर्वस्व माझे तू मला सांगायचे होते
मनी दाटून येते ते कुठे उच्चारता येते (१८)

तुला म्हणून सांगते, गटांगळ्यांतली मजा
थरार आवडे मला, नकोच लाट आवरू (२०)

काळजाचे गुप्त रस्ते बोलवाया लागले
मज तुझे स्वप्नात येणे आवडाया लागले (२२)

बेरजा वजा तरी करू कशा जिण्यातल्या
शब्द तू कुठे दिलास हातचा धरायला (२८)

नवी रात ही नवा चंद्र हा
पुन्हा रान हे तुला मोकळे (३०)

मनात ठेवले तुला कुणास ना कळू दिले
जळू दिले स्वतःस अन तुलाच मोहरू दिले (३३)

खोल तळाशी गोष्टी दडल्या
तशाच तेथे राहू घ्याव्या
दोन मनांच्या पुसून रेषा
मुकेपणाने समजून घ्याव्या (६८)

शब्द कुठले मी कशाला साठवू
मी कशाला अर्थ आशय आठवू
सर्व त्या कोलाहलांना टाळूनी
फक्त मी तर काळजाशी बोलते (८८)

असे बरेच आहे – जरूर वाचा.

दुसरा गझल संग्रह आहे सतीश दराडे यांचा –

कैदखान्याच्या छतावर

हाही संग्रह चांगल्या गझलांनी युक्त आहे. मानवी मनाच्या सूक्ष्म हालचाली अनुभवता – पाहता आल्याशिवाय अशा गझला लिहिता येणार नाहीत. त्यातल्या काही ओळी –

सांडले मी ऊन्ह माझे

डाग पडले सावलीवर (पान – १)

पारदर्शक जाहलो की काय मीही आतुनी

का बरे माझी पडेना सावली भिंतीवरी (३)

उन्हाच्या काढुनि खपल्या कशाला सावल्या शोधू (२७)

मी पिकांना गायला लावीन भजने

वाजवावी फक्त टाळी पावसाने (२९)

तालुक्याएवढी जिंदगी

लालसा मुंबई एवढी (३३)

वीट आयुष्या तुझा आला असा

ना हसावे ना रडावे वाटते (४१)

माझ्या समूळ नोंदी डोळ्यांत तुझ्या

मी नामशेष होईन इतके रडू नको (४५)

फुगतात का भिताडे याचा कयास घ्यावा

नुसताच पोपड्यांवर फासू नये गिलावा (५४)

मातीतुनी उगवलो मातीमधे मिसळलो
माझे मरून काही गेले न फार वाया (५५)

जरा बोल डोळ्यांत घालुन डोळे
दिवा मालवाया पुरी रात्र पडली (६२)

फक्त तू चुंबन कपाळाचे न माझ्या घेतले
घेतले ठेवून माझे भाग्यही ओलीस तू (६३)

कधी काळी ढगाचाही खिसा मी कापला होता
कुण्या वंचीत ओढ्याचा घसा ओलावण्यासाठी (६४)

श्र्वासांतुनी अताशा उल्लेखिते मला ती
असतो म्हणावयाला मी दूर दूर नुसता (७५)

कुठलेही नाते नव्हते अखंड रिमझिमले
मी तुरळक भेटींवर जन्म फुलवला सारा (७६)

-- इथे फ्रेंडसना या चांगल्या ओळींचा आस्वाद घ्यायला मिळावा या हेतूने ही जरा सविस्तर पोस्ट दिली आहे.

धन्यवाद, Sureshkumar Vairalkar अण्णा !

--- ००० ---